

BOSNA I HERCEGOVINA
VIJEĆE MINISTARA
Agencija za predškolsko, osnovno
i srednje obrazovanje

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
САВЈЕТ МИНИСТАРА
Агенција за предшколско, основно
и средње образовање

SMJERNICE ZA INKLUZIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE

Mostar, 2020.

Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje

Voditeljica projekta:

dr. sc. Marija Naletilić

Zamjenica voditeljice projekta:

Danica Vasilj

Konsultanti:

Darko Kobetić, prof.reh.

dr.sc. Lejla Kafedžić

Recenzija:

dr.sc. Natalija Vovk-Ornik

Projektni tim:

Maja Stojkić, direktorica Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje

Marija Naletilić, voditeljica projekta, šefica Odjela za Zajedničku jezgru nastavnih planova i programa

Danica Vasilj, stručna savjetnica za razrednu nastavu

Radna grupa:

Anka Izetbegović, Šejla Bjelopoljak, Maja Smolić, Adisa Šuvalija, Selma Hodžić, Almira Šertović, Nina Suljić

Projekat podržala organizacija *Save the Children za sjeverozapadni Balkan*

Odbor Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje usvojio je dokument *Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje* 24. avgusta 2020. godine

Napomena:

Izrazi napisani samo u jednom gramatičkom rodu odnose se podjednako na ženski i muški rod.

Sadržaj

UVOD	5
1. TEMELJNA POLAZIŠTA ZA IZRADU SMJERNICA ZA INKLUZIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE	7
1.1. ANALIZA ZAKONSKE REGULATIVE I NALAZI FOKUS GRUPNIH INTERVJUA	13
2. SMJERNICE ZA INKLUZIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE	24
2.1. SMJERNICE ZA INKLUZIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE NA NIVOU ZAKONSKIH I PODZAKONSKIH PROPISA	25
2.2. SMJERNICE ZA INKLUZIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE NA NIVOU PRAKSI	30
3. ZAKLJUČAK	42
4. LITERATURA	43
5. PRILOZI	44

Kratak sadržaj

Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje (APOSO) izradila je Smjernice za inkluzivni odgoj i *obrazovanje* u Bosni i Hercegovini. U periodu od decembra 2019. do maja 2020. realiziran je proces izrade Dokumenta. U decembru 2019. godine završeni su intervjui s fokus grupama, a u julu 2020. godine ministarstva obrazovanja i pedagoški zavodi imali su uvid u *Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje* i priliku da ih komentarišu, nakon čega je urađena revizija Dokumenta i izrada njegove konačne verzije.

Dokument *Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje* pruža pregled zakonskih i podzakonskih akata relevantnih za inkluzivni odgoj i obrazovanje, kao i smjernice za dalji razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Smjernice su podijeljene u dva nivoa: zakonski i podzakonski propisi i prakse. Predstavljaju okvir za usaglašavanje razumijevanja inkluzivnog odgoja i obrazovanja na području cijele BiH, unapređenje zakonske regulative u odnosu na razumijevanje inkluzivnog odgoja i obrazovanja, osiguranje ostvarivanja prava na kvalitetan odgoj i obrazovanje za **svako** dijete, osnovu za razvoj odgojno-obrazovnih programa, te usmjerenje obrazovnim vlastima za ispunjavanje zadaća na koje su se obavezale potpisivanjem međunarodnih dokumenata.

Dokument služi, s jedne strane, za bolje razumijevanje inkluzije kao jedne od temeljnih vrijednosti u odgoju i obrazovanju koja za polazište ima uvažavanje različitosti, a u čijem su središtu potencijali, sposobnosti, potrebe i interesi svakog djeteta/učenika. S druge strane, Dokument ima cilj jasno usmjeriti sljedeće korake važne za razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja.

Sve smjernice i aktivnosti navedene u Dokumentu utemeljene su na kvalitativnom prikupljanju podataka kroz analizu dokumentacije – zakonskih i podzakonskih propisa, te kroz informacije od strane donostelja odluka i praktičara, prikupljene kroz fokus grupne intervjue. Smjernice ističu značaj koordiniranog djelovanja svih relevantnih aktera u cilju sinergijskog korištenja resursa, a sve u interesu jednakopravnog, pristupačnog i kvalitetnog odgoja i obrazovanja za svako dijete/učenika.

Dokument sadrži ukupno četiri ključne smjernice, jednu za nivo zakonskih i podzakonskih akata i tri smjernice za nivo praksi. Svaka ključna smjernica detaljno je razrađena kroz aktivnosti koje je potrebno provesti, a za svaku aktivnost su definirani nositelji i ishodi kao mjerljivi pokazatelji postignuća u provedbi aktivnosti. Za svaku aktivnost određen je jedan nositelj, koji preuzima odgovornosti za provedbu. Potrebne stručne resurse nositelj će definirati u skladu sa specifičnim zahtjevima definiranih aktivnosti. Odgovornost za definiranje resursa pripada nositelju aktivnosti, određenom ovim Dokumentom.

Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje su namijenjene obrazovnim vlastima svih nivoa, odgojno-obrazovnim ustanovama, stručnim službama odgojno-obrazovnih ustanova, nastavnicima, odgajateljima, nevladinim organizacijama i drugim zainteresiranim stranama kako bi bio osiguran kvalitetan odgoj i obrazovanje za svako dijete.

UVOD

Izrada Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje je logičan slijed izrade dokumenata nakon što je Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje izradila Zajedničku jezgru definiranu na ishodima učenja kao dio reformnskoga procesa poboljšanja kvalitete u obrazovanju. Dokument se sastoji od Zajedničke jezgre cjelovitih razvojnih programa za predškolski odgoj i obrazovanje, zajedničkih jezgri nastavnih planova i programa definiranih na ishodima učenja za osam odgojno-obrazovnih područja, te Smjernica za provedbu Zajedničke jezgre definirane na ishodima učenja u nastavne planove i programe i Smjernica za provedbu Zajedničke jezgre nastavnih planova i programa za kroskurikularno i međupredmetno područje.

Osnovna ideja pisanja *Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje* bila je ponuditi, na osnovu relevantnih međunarodnih i domaćih dokumenata, uvid u literaturu i zaključke istraživanja, analizu postojećih zakonskih i podzakonskih akata i rezultata fokus grupnih intervjua, kao okvir za razvoj i unapređenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini (BiH), odnosno korake i smjernice za osiguranje kvalitetnog odgoja i obrazovanja za svako dijete. Budući da na nivou Bosne i Hercegovine ne postoji strateški dokument koji tretira i objedinjuje pitanja razvoja inkluzivnog odgoja i obrazovanja u BiH, *Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje* dobivaju na značaju i time predstavljaju okvir za dalji razvoj i unapređenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja u svim dijelovima Bosne i Hercegovine. Suština inkluzivnog odgoja i obrazovanja je omogućavanje pristupa, učešća i postignuća svakog djeteta, uvažavajući različitosti.

Bosna i Hercegovina je potpisala i ratificirala brojne međunarodne konvencije i deklaracije, koje je obavezuju u ispunjenju temeljnih ljudskih prava, uključujući pravo na kvalitetan odgoj i obrazovanje za sve, bez obzira na različitosti. S obzirom na važnost dokumenata i povezanosti sa temom *Smjernica*, nužno je spomenuti: Opću deklaraciju o pravima čovjeka (1948), Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950), Konvenciju Ujedinjenih naroda o pravima djeteta (1989), Svjetsku deklaraciju o obrazovanju za sve (1990), Evropsku konvenciju o zaštiti nacionalnih manjina (1993), Deklaraciju iz Salamanke i okvirne principe za akciju (1994) i dr. Rasprava o razumijevanju inkluzivnog odgoja i obrazovanja obavezno uključuje Deklaraciju iz Salamanke i okvirne principe za akciju u kojoj se donosi odluka o uključivanju sve djece u obrazovni sistem. Deklaracijom se ponovo potvrđuje pravo na obrazovanje svakog pojedinca, kao što je utvrđeno u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima, te se obnavlja zahtjev donesen na Svjetskoj konferenciji o obrazovanju da se svima, bez obzira na individualne razlike, omogući pravo na obrazovanje. Iako se u Deklaraciji eksplicitno ne navodi Konvencija o pravima djeteta, neke njene odrednice kao što su pravo djeteta na nediskriminaciju (čl.2), pravo djeteta da živi sa svojim roditeljima/starateljima (čl.9) i pravo na obrazovanje (čl.23 i 29) su obuhvaćene zaključcima koje donosi Deklaracija. Najbitnije tačke u Deklaraciji su (UNESCO, 1994):

1. Svako dijete ima temeljno pravo na obrazovanje i mora mu se pružiti prilika da postigne i održava jedan prihvatljiv nivo učenja;
2. Svako dijete ima jedinstvene karakteristike, interese, sposobnosti i potrebe za učenjem;
3. Obrazovni sistemi bi trebali biti planirani i obrazovni programi implementirani tako da vode računa o širokoj raznolikosti karakteristika i potreba;
4. Oni sa *posebnim obrazovnim potrebama*¹ moraju imati pristup *redovnim* školama koje bi im bile prilagođene putem odgovarajućih pedagoških nastojanja kojima je moguće izaći u susret njihovim potrebama;
5. *Redovne* škole sa inkluzivnom orijentacijom su najefikasniji načini suzbijanja diskriminatorskih stavova, kreiranja otvorenih zajednica, izgradnje inkluzivnog društva i ostvarivanja obrazovanja za sve.

¹Sintagma je naglašena zbog toga što više ne bi trebala biti korištena, budući da posebne potrebe ne postoje (tek različiti načini zadovoljavanja osnovnih potreba), ali je navedena jer je izraz preuzet iz izvornog dokumenta donesenog 1994. godine.

Ustvari, one osiguravaju efikasniji odgoj i obrazovanje za većinu djece i unapređuju efikasnost i isplativost cjelokupnog obrazovnog sistema.

Kako bi inkluzivni odgoj i obrazovanje bili ostvareni, potrebno je mijenjati dosadašnji pristup i način realizacije odgojno-obrazovnog rada, prestati sa praksom u kojoj je najvažnije realizirati nastavni plan i program i usmjeriti se na postizanje funkcionalnog znanja kroz stvaranje poticajnog okruženja za postizanje ishoda učenja u različitim oblastima, kao i osigurati kontinuitet partnerstva s kolegama, članovima porodica i relevantnim resursima iz zajednice.

Postizanje inkluzivnog odgoja i obrazovanja znači mijenjati kulturu, politiku i praksu odgojno-obrazovne ustanove kako bi bilo odgovoreno na potrebe svakog djeteta, kao i obavezu da se identificiraju i uklone prepreke koje sprečavaju dostizanje ovog cilja.

Osim toga, potrebno je kreirati zakonsku osnovu koja omogućava osiguranje prava na pristup kvalitetnom inkluzivnom odgoju i obrazovanju; izraditi politike obrazovnog sektora koje promoviraju inkluzivnu prirodu obrazovnog sistema; osigurati kapacitete, resurse i rukovođenje u realizaciji odgoja i obrazovanja; osigurati fleksibilne nastavne planove i programe; uvesti obavezu da se primjenjuju kriteriji pristupačnosti i univerzalnog dizajna za svako projektovanje, izgradnju ili opremanje obrazovne infrastrukture, uz osiguranje pristupačnih obrazovnih materijala i odgovarajuće asistivne tehnologije i pomagala; omogućiti kvalitetno obrazovanje nastavnika i stručnih saradnika (Farkas, 2014).

Inkluzivni odgoj i obrazovanje je ključno pitanje od kojeg zavisi ostvarivanje kvalitetnog i personaliziranog odgoja i obrazovanja za svako dijete i razvoj inkluzivnijeg društva.

1. TEMELJNA POLAZIŠTA ZA IZRADU SMJERNICA ZA INKLUZIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE

Osnovno polazište za izradu *Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje* bili su **međunarodni dokumenti** koji se tiču ostvarivanja temeljnih prava, uključujući pravo na (inkluzivni) odgoj i obrazovanje. Poslužili su za utvrđivanje **savremenog razumijevanja inkluzivnog odgoja i obrazovanja** koje nije ekskluzivno pravo jedne grupe osoba već svakog pojedinca uključenog u odgoj i obrazovanje. U ovom procesu je bio važan uvid u *Indeks inkluzivnosti* koji se odnosi na promociju učenja i učešća u školama. Nakon što su određeni razumijevanje, definicija i karakteristike inkluzivnog odgoja i obrazovanja, konsultirane su smjernice Evropske agencije za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje u vezi sa **povezanošću inkluzivnog odgoja i obrazovanja i socijalne inkluzije**, tj. kakve su posljedice inkluzivnog odgoja i obrazovanja na inkluziju u društvu. Neizostavno je bilo uvrstiti i **profil inkluzivnog nastavnika** koji je, također, ponudila Evropska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje. Profil je izuzetno važan, jer su nastavnici ključni subjekti realizacije i unapređenja kvalitetnog odgoja i obrazovanja, te je potrebno raditi na njihovom inicijalnom obrazovanju i profesionalnom razvoju.

Nakon kreiranja okvira *Smjernica* pristupilo se **analizi zakonskih i podzakonskih akata** za predškolski, osnovnoškolski i srednjoškolski nivo u cijeloj Bosni i Hercegovini, te **realizaciji fokus grupnih intervjua** kako bi se utvrdila inkluzivna praksa u odgojno-obrazovnim ustanovama.

Na osnovu desk analize i terenskog istraživanja kroz fokus grupne intervjue predložene su smjernice za razvoj i unapređenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Osim toga, u kreiranje smjernica su uključene Preporuke za inkluzivno obrazovanje u Bosni i Hercegovini, usvojene od strane Vijeća ministara Bosne i Hercegovine (2019) i Preporuke UN Komiteta za prava djeteta (2019).

Osnovne karakteristike inkluzivnog odgoja i obrazovanja (prilagođeno prema: *Kvalitetno inkluzivno obrazovanje sada!*, 2019):

1. **Pristup cjelovitom sistemu:** sva nadležna tijela ulažu u unapređenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja na svim nivoima kroz institucionalnu kulturu, politiku i praksu.
2. **Cjelovito obrazovno okruženje:** posvećen menadžment odgojno-obrazovnih ustanova je neophodan kako bi se uvele i izgradile kulture, politike i prakse kojima se postiže inkluzivni odgoj i obrazovanje na svim nivoima, kroz npr. nastavne i vannastavne aktivnosti, sastanke Vijeća, nadzore nastavnog osoblja, usluge savjetovanja i medicinske zaštite, školska putovanja, izdvajanje budžetskih sredstava, susrete sa roditeljima učenika, lokalne zajednice ili širu javnost.
3. **Pristup cjelovitoj osobi:** priznaje se sposobnost svake osobe da uči, a **visoka očekivanja se utvrđuju za sve učenike**. Inkluzivno obrazovanje nudi fleksibilne nastavne planove i programe, metode učenja i nastave prilagođene različitim intenzitetima, zahtjevima i stilovima učenja. Ovaj pristup podrazumijeva **pružanje podrške, razumnu prilagodbu i ranu intervenciju, tako da su svi u mogućnosti ispuniti svoj potencijal. Pri planiranju nastavnih aktivnosti fokus je na kapacitetima učenika i afinitetima više nego na sadržaju, te na kreiranju okruženja i sistema koji zadovoljava potrebe svih učenika.**
4. **Podrška nastavnom osoblju:** nastavno osoblje i ostali uposlenici odgojno-obrazovnih ustanova razvijaju kompetencije kroz formalno i neformalno obrazovanje koje podržava inkluzivno okruženje za učenje. Inkluzivna kultura pruža pristupačno i stimulatívno okruženje koje potiče rad kroz saradnju, interakciju i rješavanje problema.
5. **Poštovanje i prihvatanje različitosti:** svi učenici su prihvaćeni, uz prihvatanje različitosti. Kroz inkluziju se primjenjuje individualni pristup učenicima.
6. **Poticajno okruženje za učenje:** potrebno je stvoriti poticajno i pristupačno okruženje u kojem se svi osjećaju sigurnim, podržanim i imaju mogućnost da se izraze, s jakim naglaskom na uključivanje učenika u izgradnju pozitivne školske zajednice. Priznaje se vrijednost vršnjačke grupe u učenju, izgradnji pozitivnih odnosa, prijateljstvu i prihvatanju.

7. **Djelotvorne tranzicije:** učenici dobivaju podršku kako bi se osigurala efikasna tranzicija od predškolske ustanove, osnovne i srednje škole, visokoškolske ustanove, do zapošljavanja. Razvijaju se potencijali učenika i učenicama se, u skladu sa potrebom, osigurava razumna prilagodba i pristupačnost u pogledu postupaka ocjenjivanja i ispitivanja kao potvrde njihovih znanja, vještina i uvjerenja.
8. **Uvažavanje partnerstva:** potiču se udruženja, savezi, organizacije, vijeća i druge formalne i neformalne grupe da povećaju razumijevanje i znanje o inkluzivnom odgoju i obrazovanju. Uključenost roditelja/staratelja i zajednice posmatra se kao vrijednost, resurs i snaga, koja može dati značajan doprinos. Odnos između okruženja za učenje i šire društvene zajednice treba biti prepoznat kao put prema inkluzivnijem društvu.
9. **Monitoring:** neophodan je kao kontinuirani proces na način da se provedba inkluzivnog odgoja i obrazovanja prati i redovno ocjenjuje kroz indikatore koji su usklađeni sa Programom održivog razvoja.

Inkluzivni odgoj i obrazovanje je, dakle, važna pedagoška i društvena tema i sastavni je dio svih savremenih obrazovnih politika svijeta. Ona podrazumijeva neprekidan proces promjene, učenje, učešće i postignuće svakog djeteta u zajednici. Inkluzivni odgoj i obrazovanje stavlja naglasak na razvoj pozitivnih uvjerenja, eliminaciju stereotipa i predrasuda, korištenje različitih strategija podučavanja i razumijevanja djeteta u okruženju u kojem vršnjaci imaju važnu ulogu. Proces postizanja inkluzivnog odgoja i obrazovanja treba usmjeriti na akcije koje rezultiraju promjenama na nivou sistema. Očekivani početak i djelovanje je u obrazovnom sistemu, ali se mora graditi i u svim drugim sektorima, jer izostanak ove sinergije ne može rezultirati kvalitetnim odgojem i obrazovanjem za svako dijete.

Povezanost između inkluzivnog odgoja i obrazovanja i socijalne inkluzije

Prema istraživanju koje je uradila Evropska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje o vezi inkluzivnog obrazovanja i socijalne inkluzije (Evropska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje, 2018) postoji **povezanost između inkluzivnog obrazovanja i socijalne inkluzije u područjima obrazovanja, zapošljavanja i života u zajednici**. Rezultati istraživanja pokazuju da učešće u segregiranom okruženju smanjuje mogućnosti za socijalnu inkluziju na minimalnu mjeru kratkoročno (dok su djeca u odgojno-obrazovnoj ustanovi) i dugoročno (nakon završetka formalnog obrazovanja). Učešće u izdvojenom okruženju povezano je s lošim akademskim i stručnim kvalifikacijama, zapošljavanjem u zaštićenim radionicama, finansijskom zavisnošću, manjim brojem mogućnosti za samostalan život i slabim društvenim mrežama nakon završetka školovanja. U ovom kontekstu, potrebno je da obrazovna vlast razmotri načine na koje se sveobuhvatna mreža podrške može osigurati u okruženju inkluzivnog odgoja i obrazovanja, budući da inkluzivni odgoj i obrazovanje povećava mogućnosti za vršnjačku interakciju i stvaranje bliskih prijateljstava; da djeca u inkluzivnom odgoju i obrazovanju mogu akademski i socijalno napredovati bolje od učenika čije se obrazovanje odvijalo u segregiranom okruženju; da prisustvovanje nastavi i osiguranje podrške u okruženju inkluzivnog odgoja i obrazovanja povećava vjerovatnoću upisa na visokoobrazovne ustanove; da je inkluzivni odgoj i obrazovanje jedan od faktora koji povećava vjerovatnost zapošljavanja i slično. Rezultati navedenog istraživanja pokazuju da je kvalitetan inkluzivni odgoj i obrazovanje pretpostavka rasta, razvoja i postignuća svakog djeteta, bez obzira na različitosti, uključujući djecu koja su iz nekog razloga na marginama društva.

Nastavnik kao ključni faktor u provedbi kvalitetnog inkluzivnog obrazovanja

Kako bi kvalitetan inkluzivni odgoj i obrazovanje bio osiguran neophodne su brojne pretpostavke. Jedna od najvažnijih jeste nastavnik. Temeljna pretpostavka uspješnog djelovanja nastavnika je kompetencija. Pojam kompetencija se različito objašnjava, ali može se reći da čini skup znanja, vještina i uvjerenja, te pripadajuću odgovornost i samostalnost za obavljanje određenog posla. Mnogo je različitih klasifikacija nastavničkih kompetencija, a prema Evropskoj komisiji za unapređivanje obrazovanja i stručnog usavršavanja nastavnik bi trebao imati (prema: Lasić, 2015):

1. znanje iz nastavnog predmeta koji podučava, ali i iz drugih sličnih (interdisciplinarno poznavanje svoje struke)
2. pedagoško – psihološka znanja (razumijevanje razvojnih obilježja učenika, stilova učenja, kulture učenika)
3. vještine podučavanja (poznavanje strategija, metoda i tehnika podučavanja) i
4. razumijevanje društvenog i kulturnog konteksta odgoja i obrazovanja i škole.

Međutim, koja god klasifikacija nastavničkih kompetencija bila uzeta kao okvir za djelovanje, neizostavno je uvažiti **profil inkluzivnog nastavnika** koji je kreirala i ponudila Evropska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje.

Profil inkluzivnog nastavnika je predstavljen kroz četiri područja (European Agency for Development in Special Needs Education, 2012):

- **poštivanje različitosti svih učenika**
- **podržavanje svih učenika**
- **rad sa drugima i**
- **lični i profesionalni razvoj.**

Ova četiri područja/vrijednosti su operacionalizirane na sljedeći način:

- a) poštivanje različitosti svih učenika:
 - 1) razumijevanje inkluzivnog obrazovanja i
 - 2) nastavnikovo viđenje različitosti među učenicima;
- b) podržavanje svih učenika:
 - 1) promocija akademskog, praktičnog, socijalnog i emocionalnog učenja svih učenika i
 - 2) efektivne strategije podučavanja u heterogenim odjeljenjima;
- c) rad sa drugima:
 - 1) rad sa roditeljima i porodicama i
 - 2) rad sa drugim obrazovnim profesionalcima,
- d) lični i profesionalni razvoj:
 - 1) nastavnici kao reflektivni praktičari i
 - 2) inicijalno obrazovanje nastavnika kao temelj za kontinuirani profesionalni razvoj i učenje.

Ova četiri područja se mogu posmatrati kao prioritet u razvoju profila inkluzivnog nastavnika, pa su za svaki definirani razvojni ciljevi koje treba postići u okviru tog područja. Generalno, postavljeni ciljevi trebaju podići kvalitet učenja i podučavanje, unaprijediti znanja učenika i standarde koje učenici i nastavnici trebaju postići u odgojno-obrazovnoj ustanovi koja promovira kvalitetan inkluzivni odgoj i obrazovanje za svako dijete.

Obaveza i uloga nastavnika je da podrži razvoj punih potencijala svakog djeteta, polazeći od njegovog razvojnog nivoa, sposobnosti i potreba, te uzimajući u obzir ciljeve i ishode učenja i podučavanja. Samostalno i s drugim nastavnicima i stručnjacima nastavnik planira i priprema aktivnosti podučavanja kako bi osigurao učenje, te bira i primjenjuje metode i strategije koje potiču aktivno uključivanje učenika, primjenu znanja, učenje putem istraživanja i rješavanja problema, uz korištenje raznolikih

izvora znanja i nastavnih sredstava. Nastavnik kreira sigurno, inkluzivno i stimulatívno okruženje, potíučí kooperatívno učenje, uzajamnu podršku i uvažavanje različitosti. Kontinuirano prati i procjenjuje napredak učenika i svoj rad, a planiranje temelji na dobrom poznavanju njihovog razvoja. On, također, podržava djecu u razvoju univerzalnih vrijednosti i osigurava prilike za razvoj ključnih kompetencija.

Analiza relevantnih zakonskih propisa na nivou Bosne i Hercegovine, u kantonima Federacije BiH, Brčko distriktu BiH i Republici Srpskoj

Osim navedenog, osnova za pisanje *Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje* jeste kvalitativno istraživanje kojim je urađena analiza zakonskih propisa prema okviru koji je sadržavao 10 pitanja². Pri analizi zakonske regulative uzeto je u obzir sljedeće:

1. okvirni zakoni na nivou BiH iz oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja
2. zakoni i pedagoški standardi iz oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja na nivou Brčko distrikta BiH
3. zakoni iz oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja na nivou Republike Srpske
4. kantonalni zakoni i pedagoški standardi iz oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja.

Kako bi snimanje stanja bilo upotpunjeno, realizirani su fokus grupni intervjui sa relevantnim akterima odgojno-obrazovnog procesa kao što su predstavnici nadležnih ministarstava obrazovanja i predstavnici odgojno-obrazovnih ustanova (stručni saradnici, nastavnici, odgajatelji, roditelji). U planu je bila realizacija fokus grupa na pet područja, ali su realizirane četiri fokus grupe i to u: Sarajevu, Brčkom, Bihaću i Širokom Brijegu. U fokus grupi u Sarajevu su učestvovali predstavnici iz Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, Zeničko-dobojskog kantona, Srednjobosanskog kantona i Kantona Sarajevo. U Brčkom su bili predstavnici Tuzlanskog kantona i Brčko distrikta BiH. U Bihaću su bili učesnici iz Unsko-sanskog kantona. Fokus grupu u Širokom Brijegu činili su predstavnici iz Zapadnohercegovačkog kantona, Hercegovačko-neretvanskog kantona i Kantona 10. fokus grupa na području Republike Srpske nije realizirana iz objektivnih razloga.

Fokus grupni intervjui za cilj su imali prikupljanje podataka o stavovima, mišljenjima i idejama sudionika o zakonskoj regulativi i postojećim praksama u odgojno-obrazovnim ustanovama u vezi s inkluzivnim odgojem i obrazovanjem. Intervju je realiziran korištenjem polustrukturiranog protokola, koji je sadržavao 16 pitanja³. Komunikaciju u fokus grupnim intervjuima vodili su članovi Radne grupe postavljanjem pripremljenih pitanja, usmjeravanjem komunikacije i uključivanjem svih sudionika u diskusiju. Nakon prikupljenih podataka članovi Radne grupe su vršili analizu sadržaja.

Na osnovu prethodno navedenog, urađene su preporuke i izrada smjernica za individualizaciju ishoda učenja u inkluzivnom odgoju i obrazovanju.

Bosanskohercegovački kontekst u pisanju Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje

Ostvarivanje prava na odgoj i obrazovanje je osnovni preduslov za sretno djetinjstvo, kvalitetan i ispunjen život, zapošljavanje i razvoj karijere i ekonomsku nezavisnost. Zbog njegove važnosti, obrazovanje se primarno razumijeva kao osnovno pravo svakog čovjeka. U Ustavu Bosne i Hercegovine piše da sva lica u BiH uživaju osnovna prava i slobode, što uključuje, između ostalog, pravo na obrazovanje (član II, stav 3). U Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, u članu 2 Prvog protokola, naglašeno je da „nikome može biti lišen prava na obrazovanje“. I Evropska konvencija i Ustav BiH temelje se na Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima (1948) u kojoj se, također, ističe važnost obrazovanja kroz čl. 26. Konvencija o pravima djeteta (1989) članom 28 priznaje svakom djetetu pravo na obrazovanje, ali

²Detaljna struktura u Prilogu 1

³Detaljna struktura u Prilogu 2

upućuje i na dostupnost svih nivoa obrazovanja svakom djetetu, blagovremenu i primjerenu informiranost, te preduzimanje svih potrebnih mjera kako bi se smanjio procenat djece koja su izvan formalnog sistema obrazovanja. Država Bosna i Hercegovina, prema obavezama koje je preuzela ratifikacijom Konvencije o pravima djeteta, krajem decembra 2017. godine podnijela je UN Komitetu za prava djeteta Kombinirani V i VI periodični izvještaj o provođenju Konvencije u BiH. Generalni je utisak da država Bosna i Hercegovina, na svim nivoima vlasti, radi na stvaranju mogućnosti za ostvarivanje prava djece u skladu sa Konvencijom, ali da postoji još mnogo izazova i prostora za napredak u svim segmentima djelovanja, na šta posebno usmjeravaju Preporuke koje je UN Komitet za prava djeteta uputio vlastima u BiH u oktobru 2019. godine. Iako organizacijski i formalno izgledaju drugačije, preporuke su suštinski slične onima koje su definirane prije sedam godina, tako da je neophodno pristupiti odgovorno, sveobuhvatno i fokusirano rješavanju najznačajnijih pitanja u oblasti obrazovanja.

Važnost obrazovanja je vidljiva i kroz Program održivog razvoja do 2030. godine (Agenda 2030). Program se sastoji od 17 ciljeva (i 169 podciljeva) održivog razvoja za period do 2030. godine (Ciljevi održivog razvoja; https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/sustainable-development-goals.html). Ciljevi su nazvani globalnim ciljevima održivog razvoja jer su univerzalni i namjera je da budu primijenjeni u svim zemljama i zajednicama, uzimajući u obzir specifične prilike, uslove i mogućnosti konkretnog društva. Cilj 4 odnosi se na osiguranje inkluzivnog i kvalitetnog obrazovanja, te promoviranje mogućnosti cjeloživotnog učenja. Kvalitetno obrazovanje je temelj za poboljšanje života ljudi i održivi razvoj. Plan je osigurati besplatno i kvalitetno osnovno i srednje obrazovanje za sve djevojčice i dječake do kraja 2030. Također, želi se osigurati dostupnost pristupačnog i kvalitetnog tehničkog, stručnog i fakultetskog obrazovanja za sve žene i muškarce. Treba znatno povećati broj mladih i odraslih koji imaju relevantne vještine, između ostalog tehničke i stručne, za veću stopu zapošljavanja, dobre poslove i poduzetništvo. Važan podcilj je osigurati rodnu jednakost u obrazovanju, te jednak pristup svim nivoima obrazovanja i stručnoj obuci za grupe koje su marginalizirane. Do kraja 2030. godine želi se osigurati da svi učenici steknu znanja i vještine potrebne za unapređenje održivog razvoja putem obrazovanja za održivi razvoj i održive stilove života, ljudska prava, rodnu ravnopravnost, kao i za promoviranje kulture mira i nenasilja, pripadnosti globalnoj zajednici, poštivanja kulturne raznolikosti i doprinosa kulture održivom razvoju. Bosna i Hercegovina je obavezna realizirati Agendu 2030 kako bi osigurala napredak u svim relevantnim oblastima obuhvaćenim globalnim ciljevima održivog razvoja, uključujući obrazovanje.

Preporuke za inkluzivno obrazovanje u Bosni i Hercegovini

Preporuke za inkluzivno obrazovanje u Bosni i Hercegovini donijelo je Vijeće ministara Bosne i Hercegovine u oktobru 2019. godine, pokazujući svoju opredijeljenost prema daljem razvoju inkluzivnog odgoja i obrazovanja u BiH. Pošlo se od činjenice da zakonska regulativa u Bosni i Hercegovini, za sve nivoe obrazovanja, omogućava da svaka individua ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem obrazovanju, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, ali uz naglašavanje da su u Preporukama predložene mjere koje ističu potrebu da se kvalitetno obrazovanje za sve doživljava kao **javno dobro i osnovna društvena vrijednost u Bosni i Hercegovini**. U tom smislu je neophodno provesti antidiskriminatorne politike u skladu sa međunarodnim standardima i razviti demokratsku kulturu u školama, zasnovanu na načelima demokratskih prava i odgovornosti. Implementacija predloženih Preporuka bi trebala doprinijeti unapređenju inkluzivnog odgoja i obrazovanja i daljem razvoju inkluzivnih obrazovnih politika, što bi trebao biti kontinuiran proces, vizija i cilj nadležnih obrazovnih vlasti u Bosni i Hercegovini i svih relevantnih partnera kako bi se osiguralo ostvarivanje kvalitetnog odgoja i obrazovanja na svim nivoima, za sve. Preporuka je šest i one su operacionalizirane kroz cilj/inicijativu, akciju/aktivnost, ishode i mjere, navedene resurse i podršku, te predstavljaju još jedno polazište za pisanje *Smjernica za inkluzivni odgoj i obrazovanje*.

Preporuke zaokružuju sljedeće oblasti:

PREPORUKA 1: *Razviti sistem podrške u inkluzivnom obrazovanju*

PREPORUKA 2: *Redefinirati upisnu politiku, posebno u srednjim školama*

PREPORUKA 3: *Povećati kapacitete škole za stvaranje inkluzivnog okruženja*

PREPORUKA 4: *Unaprijediti nastavničke kompetencije*

PREPORUKA 5: *Razviti okvir za monitoring i evaluaciju inkluzivnog obrazovanja (inkluzivnosti) u školi*

PREPORUKA 6: *Formalizirati međusektorsku i međuinstitucionalnu saradnju u području inkluzivnog obrazovanja.*

Djeca u Bosni i Hercegovini, nažalost, odrastaju u okruženju koje im ne pruža jednake šanse za pristup, učešće i postignuća. Od togau kojem dijelu BiH dijete živi zavisi i ostvarivanje prava na obrazovanje, iako je pravo na obrazovanje osnovno i neotuđivo pravo svakog čovjeka. Obrazovanje u BiH je u punoj i nepodijeljenoj nadležnosti 12 ministarstava i zaista je teško postići harmonizaciju u ovoj oblasti. Ministarstvo civilnih poslova BiH i Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke imaju koordinirajuću ulogu. Ne postoji pouzdana statistika u kojoj se prikupljaju relevantni podaci o realizaciji aktivnosti u oblasti obrazovanja, tako da je teško kreirati potpunu i stvarnu sliku stanja ostvarivanja prava svakog djeteta na obrazovanje.

No, jasno je da obrazovni sistemi u BiH nisu inkluzivni zbog (prilagođeno prema: Kafedžić, 2015): nepostojanja svih potrebnih zakonskih i podzakonskih akata; korištene terminologije u obraćanju djeci; realizacije prava na obrazovanje koje zavisi od teritorije BiH na kojoj dijete živi; razlike u kvalitetu obrazovanja u urbanim i ruralnim sredinama; nedovoljne obuhvaćenosti i uključenosti grupa koje su marginalizirane; stalne potrebe za razvojem inicijalnog obrazovanja nastavnika i programa usmjerenih ka unapređenju profesionalnih kompetencija nastavnika; nedefiniranih standarda kvaliteta rada nastavnika; izostanka posljedica za nekvalitetan rad; nedovoljno razvijenih vannastavnih aktivnosti; arhitektonskih barijera u odgojno-obrazovnim ustanovama; nedovoljnog nivoa partnerstva resursa iz zajednice i izostanka intersektorske saradnje; negativnih stavova subjekata odgojno-obrazovne prakse i šire društvene zajednice prema konceptu različitosti; nedostatka adekvatnih didaktičko-metodičkih sredstava; nedostatka asistivne tehnologije i pomagala, itd.

U skladu sa navedenim, *Smjernice* predstavljaju okvir za:

- a) usaglašavanje razumijevanja inkluzivnog odgoja i obrazovanja u BiH
- b) unapređenje zakonske regulative u odnosu na sveobuhvatno razumijevanje inkluzivnog odgoja i obrazovanja
- c) osiguranje ostvarivanja prava na kvalitetan odgoj i obrazovanje za svako dijete
- d) razvoj i provedbu odgojno-obrazovnih programa
- e) usmjeravanje obrazovnih vlasti na ispunjavanje zadaća na koje su se obavezale potpisivanjem međunarodnih dokumenata.

Smjernice sadrže zaključke donesene na osnovu analize zakonske regulative važeće za predškolski, osnovnoškolski i srednjoškolski nivo, potkrijepljene iskustvima predstavnika nadležnih ministarstava, nastavnika, odgajatelja, predstavnika stručnih službi i roditelja. Na osnovu identificiranog stanja izrađene su smjernice za djelovanje, s posebnim dijelom koji se odnosi na izradu preporuka za individualizaciju ishoda učenja u inkluzivnom odgoju i obrazovanju.

1.2. ANALIZA ZAKONSKE REGULATIVE I NALAZI FOKUS GRUPNIH INTERVJUA

Analiza zakonske regulative⁴ obuhvatila je zakonske akte u oblasti obrazovanja kako je prikazano u tabeli 1.

Tabela 1. Popis analiziranih zakonskih akata

NIVO	ANALIZIRANI DOKUMENTI
Bosna i Hercegovina	Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini ⁵ Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini ⁶
Unsko-sanski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ⁷ Zakon o osnovnom obrazovanju ⁸ Zakon o srednjem obrazovanju ⁹ Pedagoški standardi i normativi za predškolski odgoj i obrazovanje ¹⁰ Pedagoški standardi za osnovno obrazovanje ¹¹ Pedagoški standardi i normativi za srednje obrazovanje ¹²
Posavski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ¹³ Pedagoški standardi za predškolsko obrazovanje ¹⁴ Zakon o osnovnom školstvu ¹⁵ Pedagoški standardi za osnovno obrazovanje Županije Posavske ¹⁶ Zakon o srednjem školstvu ¹⁷ Pedagoški standardi za srednje obrazovanje ¹⁸
Tuzlanski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ¹⁹ Pedagoški standardi i normativi za predškolski odgoj i obrazovanje Tuzlanski kanton ²⁰ Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju ²¹ Pedagoški standardi i opšti normativi za osnovni odgoj i obrazovanje ²² Zakon o srednjem obrazovanju i odgoju ²³ Pedagoški standardi i normativi za srednje škole Tuzlanskog kantona ²⁴

⁴Istraživačka tehnika koja je korištena u ovom procesu jeste **analiza dokumentacije**.

⁵Službeni glasnik BiH, br. 2/18 (na osnovu člana 17. Zakona o Vijeću ministara Bosne i Hercegovine - Službeni glasnik BiH, br. 30/03, 42/03, 81/06, 76/07, 81/07, 94/07 i 24/08)

⁶Službeni glasnik BiH, br. 18/03 od 13 (na osnovu čl. IV. 4. a) i II. 4.) Ustava Bosne i Hercegovine, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine na sjednici Predstavničkog doma, održanoj 27. juna 2003. godine i na sjednici Doma naroda, održanoj 30. juna 2003. godine, usvojila je Okvirni zakon).

⁷Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 1/04 i 11/0

⁸Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 5/04.

⁹Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 17/12

¹⁰Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 27/18

¹¹Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 14/04

¹²Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona, br. 14/04

¹³Narodne novine Županije Posavske, br. 8/08 i 10/16

¹⁴Narodne novine Županije Posavske, br. 4/11 i 10/17

¹⁵Narodne novine Županije Posavske, br. 3/04, 4/04, 8/08, 7/12, 10/13 i 10/16

¹⁶Narodne novine Županije Posavske, br. 1/06, 9/09, 8/13, 7/16 i 10/17

¹⁷Narodne novine Županije Posavske, br. 3/04, 4/04, 3/08, 8/08, 4/11, 7/12, 10/13 i 10/16

¹⁸Narodne novine Županije Posavske, br. 6/08 i 13/17

¹⁹Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 12/09, 8/11, 10/13

(posljednje izmjene Zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju izvršene su 26. aprila 2018, Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 8/18)

²⁰Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 8/19

²¹Sl. novine Tuzlanskog kantona, br. 9/2015, 6/2016, 14/2018 i 14/2019

²²Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 07/05, 09/05, 14/09, 01/10, 11/12, 14/10, 11/17

²³Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 17/11, 9/15, 6/16 i 14/18, i 14/19

²⁴Službene novine Tuzlanskog kantona, br. 2/04, 14/10, 8/12, 8/13, 11/17

Zeničko-dobojski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ²⁵ Zakon o osnovnoj školi ²⁶ Pedagoški standardi za osnovnu školu ²⁷ Zakon o srednjoj školi ²⁸ Pedagoški standardi za srednju školu ²⁹
Bosansko-podrinjski kanton Goražde	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Bosansko-podrinjskog kantona Goražde ³⁰ Pedagoški standardi i normativi za predškolski odgoj i obrazovanje Bosansko-podrinjskog kantona Goražde ³¹ Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju ³² Pedagoški standardi i normativi za osnovni odgoj i obrazovanje ³³ Zakon o srednjem obrazovanju i odgoju ³⁴ Pedagoški standardi i normativi za srednje obrazovanje i odgoj ³⁵
Srednjobosanski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ³⁶ Pravilnik o posebnim uvjetima i mjerilima ostvarivanja programa predškolskog odgoja ³⁷ Zakon o osnovnom školstvu ³⁸ Pravilnik o pedagoškim mjerilima za osnovne škole ³⁹ Zakon o srednjoj školi ⁴⁰ Pedagoški standardi za srednje škole ⁴¹
Hercegovačko-neretvanski kanton	Zakon o predškolskom odgoju ⁴² Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju ⁴³ Zakon o srednjoškolskom odgoju i obrazovanju (prečišćeni tekst) ⁴⁴
Zapadnohercegovački kanton	Zakon o predškolskom odgoju i naobrazbi ⁴⁵ Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi ⁴⁶ Zakon o odgoju i obrazovanju u srednjoj školi ⁴⁷ Pedagoški standard osnovnoškolskog sustava odgoja i obrazovanja ⁴⁸ Pedagoški standard srednjoškolskog sustava odgoja i obrazovanja ⁴⁹
Kanton Sarajevo	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju ⁵⁰ Zakon o osnovnom obrazovanju ⁵¹ Zakon o srednjem obrazovanju ⁵²

²⁵Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, br. 7/10

²⁶Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, br. 05/04

²⁷Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, br. 9/04

²⁸Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, br. 9/17

²⁹Službene novine Zeničko-dobojskog kantona, br. 9/04

³⁰Službenenovine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, br. 15/09 i 7/14.

³¹Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, br. 9/10, 12/14 i 04/18

³²Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, br. 5/16 i 09/20

³³Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, br. 3/16 i 04/20

³⁴Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, br. 10/11, 05/16 i 09/20

³⁵Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, br. 11/17, 12/18 i 04/20

³⁶Službene novine Srednjobosanskog kantona, br. 10/17

³⁷Službene novine Srednjobosanskog kantona, br. 08/03

³⁸Službene novine Srednjobosanskog kantona, br. 10/17 11/01

³⁹Službeni glasnik Srednjobosanskog kantona, br. 06/05

⁴⁰Službene novine Srednjobosanskog kantona, br. 11/01

⁴¹Službeni glasnik Srednjobosanskog kantona, br. 15/02

⁴²Službene novine Hercegovačko-neretvanskog kantona, br. 5/2000

⁴³Narodne novine Hercegovačko-neretvanske županije, br. 5/00, 4/04, 5/04

⁴⁴Službene novine Hercegovačko-neretvanskog kantona, br. 8/00, 4/04, 5/04 i 8/06

⁴⁵Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, br. 7/1998

⁴⁶Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, br. 20/2017

⁴⁷Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, br. 20/2017

⁴⁸Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, br. 1/2009

⁴⁹Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke, br. 1/2009

⁵⁰Službene novine Kantona Sarajevo, br. 01-02-23724/08

⁵¹Službene novine Kantona Sarajevo, br. 01-02-18342/17

⁵²Službene novine Kantona Sarajevo, br. 23/17

Kanton 10	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u Hercegbosanskoj županiji ⁵³ Zakon o osnovnom školstvu ⁵⁴ Zakon o srednjem školstvu ⁵⁵ Izmjene i dopune zakona o osnovnom i srednjem školstvu ⁵⁶
Republika Srpska	Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju Zakon o osnovnom vaspitanju i obrazovanju Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju
Brčko distrikt Bosne i Hercegovine	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine ⁵⁷ Pedagoški standardi i normativi za predškolsko vaspitanje i obrazovanje ⁵⁸ Zakon o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine ⁵⁹ Pedagoški standardi i normativi za osnovno obrazovanje Brčko distrikta BiH ⁶⁰ Pedagoški standardi i normativi za srednje obrazovanje Brčko distrikta BiH

Cilj analize zakonskih i podzakonskih akata bio je utvrditi:

- razumijevanje inkluzivnog odgoja i obrazovanja kroz navođenje definicije u analiziranim zakonskim aktima
- postoji li tendencija kategoriziranja djece po nekom osnovu
- resurse potrebne za provedbu inkluzivnog odgoja i obrazovanja
- perspektivu datu kroz nastavne planove i programe u odnosu na različitosti djece
- mogućnosti razvoja partnerstva između roditelja/staratelja i odgojno-obrazovnih ustanova
- mogućnosti za razmjenu znanja među uposlenicima odgojno-obrazovnih ustanova u području inkluzivne prakse
- pretpostavke za stručno usavršavanje uposlenika odgojno-obrazovnih ustanova
- povezanost analiziranog akta sa drugim relevantnim propisima
- mogućnosti multisektorske saradnje
- mogućnosti saradnje u tranzicijskim periodima i
- budžetiranje aktivnosti za razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja⁶¹.

U nastavku će biti navedeni zaključci doneseni na osnovu analize zakonskih i podzakonskih akata i fokus grupnih intervjua, uz navođenje primjera kao ilustracije za zaključak.

Definicija i razumijevanje inkluzije u navedenim aktima

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih akata na predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da, uglavnom, **nije data definicija inkluzije u navedenim aktima.**

⁵³Narodne novine Hercegbosanske županije, br. 8/2009

⁵⁴Narodne novine Hercegbosanske županije, br. 7/2004

⁵⁵Narodne novine Hercegbosanske županije, br. 7/2004

⁵⁶Narodne novine Hercegbosanske županije, br. 12/2008

⁵⁷Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 13/07, 19/07, 39/08 i 21/10

⁵⁸Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 28/13

⁵⁹Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br. 10/08, 25/08, 4/13 i 48/16

⁶⁰ Standardi su doneseni Odlukom Vlade Brčko distrikta BiH, br: 02-01.2-000855/10 od 07.07.2010. g.

(Službeni glasnik Brčkodistrikta BiH, br. 10/16, 41/16).

⁶¹ Detaljna struktura u Prilogu 2

Kao primjer izuzetka se može navesti:

- a) **Zakon o osnovnom obrazovanju Kantona Sarajevo** u kojem je, u članu 2, **navedena definicija inkluzije koja može biti prihvaćena kao šire razumijevanje inkluzivnog odgoja i obrazovanja:** „Inkluzija obuhvata proces systemske reforme koja sadrži promjene i modifikacije u sadržaju, metodama nastave, pristupima, strukturama i strategijama u obrazovanju prevazilaženje prepreka sa vizijom koja služi da obezbijedi svim učenicima relevantne starosne dobi, iskustvo ravnopravnog i participativnog učenja i okruženja koje najbolje odgovara njihovim potrebama. Inkluzivno obrazovanje podrazumijeva individualni pristup i prilagođavanje obrazovnog sistema potrebama i mogućnostima učenika, a u svrhu postizanja njegovog punog intelektualnog, socijalnog, emocionalnog, fizičkog i akademskog potencijala“, **što je odlično polazište za dalja djelovanja i aktivnosti u odgojno-obrazovnoj ustanovi.**
- b) **Zakon o srednjem obrazovanju i odgoju Bosansko-podrinjskog kantona Goražde** gdje je navedena **definicija, ali kroz usko razumijevanje inkluzije,** usmjereno isključivo na osobe s invaliditetom: „Inkluzija podrazumijeva sveobuhvatno uključivanje lica sa teškoćama u razvoju, teškoćama u učenju i uopšte teškoćama socijalne integracije, ne samo u odgojno-obrazovni sistem, već i u svakodnevni život i društvenu stvarnost.“
- c) **Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Tuzlanskog kantona** gdje je navedena **definicija inkluzije, slična onoj koja je data u prethodno navedenom zakonu:** Inkluzija podrazumijeva sveobuhvatno uključivanje nadarenih i talentovanih učenika i učenika s teškoćama u razvoju, teškoćama u učenju i uopšte teškoćama socijalne integracije u odgojno-obrazovni sistem, svakodnevni život i društvenu stvarnost.
- d) **Zakon o osnovnom vaspitanju i obrazovanju Republike Srpske** gdje je navedena **definicija inkluzivnog obrazovanja koja se, također, odnosi na pojedine grupe djece:** „Inkluzivno obrazovanje podrazumijeva pravo na jednake mogućnosti tokom obrazovanja za sva lica, posebno pravo djece sa smetnjama u razvoju i nadarene djece na maksimalan razvoj njihovih potencijala podrškom koja uključuje fleksibilan program, adekvatno pripremljene nastavnike i stručnu podršku kojoj je cilj razvijanje ključnih kompetencija, tolerancije, prihvatanje različitosti socijalna inkluzija“, **ali je i pretpostavljeno kreiranje razvoja kompetencija, tolerancije, prihvatanje različitosti i slično, što je odlično polazište za dalji razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja.**

U Zakonu o osnovnom školstvu Kantona 10 nije navedena definicija inkluzije, ali je svrha osnovnog obrazovanja navedena dosta široko i može uključivati inkluzivni pristup: „Svrha je osnovnog obrazovanja da kroz optimalni, umni, moralni i društveni razvitak pojedinca, sukladno njegovim mogućnostima i sposobnostima, doprinese stvaranju društva utemeljenog na poštivanju zakona i ljudskih prava, njegovom ekonomskom razvitku koji će osigurati najbolji životni standard za sve građane.“

U Zakonu o srednjoškolskom odgoju i obrazovanju Hercegovačko-neretvanskog kantona nije navedena definicija inkluzije, ali se u nekim članovima Zakona prepoznaju izrazi koji podrazumijevaju inkluzivni odgoj i obrazovanje. U Zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju Posavskog kantona također se ne navodi se definicija inkluzije, ali se naglašava da „svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti sudjelovanja u odgovarajućem predškolskom odgoju, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi.“ U Zakonu o osnovnom školstvu Posavskog kantona navodi se, također, da je „osnovno školovanje obavezno i besplatno za svu djecu, u pravilu od šeste do osamnaeste godine života“, i da „svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednaku priliku da sudjeluje u odgovarajućem obrazovanju bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi.“

U analiziranim aktima je, uglavnom, vidljivo usko razumijevanje inkluzivnog odgoja i obrazovanja koje uključuje djecu s posebnim potrebama, upućujući na djecu s teškoćama u razvoju. Situacija se dodatno usložnjava zbog navoda **da djeca s teškoćama u razvoju mogu pohađati ustanove za djecu s posebnim potrebama.** Postavlja se pitanje koje su ustanove za djecu s posebnim potrebama, ukoliko sintagmu, dok je bila korištena u komunikaciji, možemo razumjeti kao skup različitih grupa djece, koja

odstupaju od očekivanog prosjeka, te trebaju dodatnu pomoć i/ili podršku. U tom smislu, najviše su spominjane dvije grupe djece: djeca s teškoćama u razvoju i djeca koja su nadarena.

Kategoriziranje djece u zakonskim dokumentima

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih akata na predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini, može se zaključiti **da se djeca grupiraju u određene kategorije, u propisima u kojima je to navedeno. Uglavnom se izdvajaju djeca s posebnim potrebama, djeca s teškoćama u razvoju, djeca sa smetnjama u razvoju, nadareni učenici, etničke i nacionalne manjine.**

Zanimljivo je da se u Pedagoškim standardima i normativima za osnovno obrazovanje Brčko distrikta BiH spominje i sintagma ***učenik s preprekama u učenju i učešću***, što je povezano sa primjenom **Indeksa inkluzivnosti**, koji je odlična osnova za razvoj kvalitetnog odgoja i obrazovanja za sve.

U Pedagoškim standardima i normativima za predškolski odgoj i obrazovanje Bosansko-podrinjskog kantona Goražde navode se različite kategorije djece, kao što su: djeca sa oštećenjem vida, djeca sa oštećenjem sluha, djeca sa promjenama u ličnosti uvjetovanim organskim oštećenjima, djeca sniženih intelektualnih sposobnosti, djeca sa višestrukim smetnjama i slično.

Slično se navodi i u **Pedagoškim standardima za osnovnoškolski i srednjoškolski sustav odgoja i obrazovanja Zapadnohercegovačkog kantona**, s tim što se u ovim aktima spominju učenici s posebnim odgojno-obrazovnim potrebama, učenici s teškoćama, potencijalno daroviti učenici i slično. **U Zakonu o srednjoj školi Srednjobosanskog kantona navodi se da se učenici dijele na sljedeće grupe:** učenici sa normalnim psihičkim i tjelesnim razvojem, daroviti učenici i učenici sa specijalnim potrebama. **U Pedagoškim standardima za osnovno obrazovanje Posavskog kantona koristi se i izraz:** mentalna retardacija.

U Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini ističe se pravo na obrazovanje sve djece. Članom 35. je naglašeno da „škola ne smije vršiti diskriminaciju u pristupu djece obrazovanju ili njihovom učešću u obrazovnom procesu, na osnovu rase, boje, spola, jezika, religije, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili socijalnog porijekla, na osnovu toga što su djeca s posebnim potrebama, ili na bilo kojoj drugoj osnovi. **„Ovaj sadržaj je naveden u i članu 32. Zakona o srednjem obrazovanju i odgoju Tuzlanskog kantona.**

Resursi potrebni za provedbu inkluzivnog odgoja i obrazovanja

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih akata na predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da se u aktima **djelimično navode resursi potrebni za provedbu odgoja i obrazovanja, bez posebnog naglašavanja da se radi o inkluzivnom odgoju i obrazovanju.**

U aktima se najčešće spominje pedagog, s tim da, na primjer, Pedagoški standardi za osnovnu školu Zeničko-dobojskog kantona predviđaju upošljavanje: sociologa, fizioterapeuta, peripatologa, ljekara opće prakse, stomatologa, socijalnog radnika u grupi ostalih stručnih saradnika. Kao primjer se mogu navesti i Pedagoški standardi i normativi za osnovni odgoj i obrazovanje Bosansko-podrinjskog kantona gdje je spomenut nastavnik asistent, kojem nije data uloga personalnog asistenta, već stručne osobe koja „pruža podršku u pripremi realizacije nastavnog procesa nastavniku, omogućavajući razvoj potencijala, sposobnosti i vještina svakog djeteta. **„U istom podzakonskom aktu se spominje mobilni tim za inkluziju kao resurs. U Zakonu o osnovnom vaspitanju i obrazovanju se, također, predviđa angažiranje asistenata** „ukoliko postoje obezbijeđena sredstva.“ **U Zakonu o srednjoškolskom odgoju i obrazovanju Hercegovačko-neretvanskog kantona navedeno je finansiranje obrazovanja učenika koji su nadareni i onih koji ostvaruju posebne rezultate, te finansiranje obrazovanja u skladu sa sposobnostima i mogućnostima učenika.**

Iako analizirani propisi ne prepoznaju decidirano potrebne resurse, sagovornici u fokus grupnim intervjuima navode kako je za inkluzivni odgoj i obrazovanje potrebno osigurati opremu, stručni kadar, uklanjanje arhitektonskih barijera, uključivanje resursa iz zajednice, uvezivanje stručnog osoblja, roditelja i učenika, te sve oblike podrške koji postoje na nivou odgojno-obrazovne ustanove i zajednice. Iako svjesni dijela potrebnih resursa, sagovornici se u svojim izlaganjima **najčešće referiraju na inkluziju u pogledu učenika s teškoćama i invaliditetom, dok izostaje shvatanje inkluzije u širem smislu različitosti kroz usklađivanje odgojno-obrazovnog okruženja i nastavnog procesa sposobnostima, potrebama i interesima učenika.**

Fleksibilnost nastavnih planova i programa

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih akata na predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da ne postoji osnova za zaključak da su nastavni planovi i programi fleksibilni u odnosu na različite sposobnosti, potrebe i interese djeteta, već je naglasak na pojedinim kategorijama djece. Dakle, nisu predstavljeni kao fleksibilni i u skladu sa inkluzivnim vrijednostima. Uglavnom je predviđen jedan nastavni plan i program po nivou obrazovanja, s mogućnošću kreiranja individualnih, individualiziranih, prilagođenih nastavnih planova i programa za djecu s posebnim potrebama/teškoćama u razvoju.

To se može potkrijepiti sadržajem Zakona o osnovnom odgoju i obrazovanju Bosansko-podrinjskog kantona, gdje se navodi: „U redovnoj osnovnoj školi realizuje se nastavni plan i program za učenike normalnog psihičkog i tjelesnog razvoja i posebno dodatni program za nadarene učenike, nastavni plan i program za odrasle, kao i nastavni plan i program za djecu i mlade sa posebnim obrazovnim potrebama.“

U Zakonu o srednjoškolskom odgoju i obrazovanju Hercegovačko-neretvanskog kantona, u definiranju nastavnih planova i programa, date su opće smjernice koje trebaju zadovoljiti standarde, ali se i navodi da nastavni planovi i programi trebaju biti prilagodljivi u skladu sa posebnim potrebama škole i zajednice. U Pedagoškim standardima za osnovno obrazovanje i Pedagoškim standardima i normativima za srednje obrazovanje pominju se isključivo kategorije djece „sa razvojnim poteškoćama“ i „darovita djeca“, te se u odnosu na te grupe se definiraju planovi i programi rada.

U Zakonu o srednjem školstvu Posavskog kantona predviđa se da „srednja škola obvezno otkriva, prati i potiče darovite učenike, te organizira dodatni rad prema njihovim sklonostima, sposobnostima i interesima.“

Što se tiče propisa koji reguliraju predškolski odgoj i obrazovanje može se primijetiti da osnovna polazišta i opći ciljevi daju širu sliku odgojno-obrazovnog procesa i pozicije djeteta. Primjer za ovo može biti Zakon o predškolskom odgoju Kantona Sarajevo u kojem je navedeno da „predškolski odgoj i obrazovanje, zasnovan na humanističkom pristupu odgoja i obrazovanja, savremenim naučnim dostignućima i teorijama o djetetovom razvoju i pravima djeteta obavezno uvažava stepen razvoja djeteta, specifičnosti razvojnih mogućnosti i pojedinačne potrebe djeteta“, što može upućivati na **htijenje stvaranja fleksibilnih programa u odnosu na potrebe i interese djece.** U istom Zakonu se navodi da „opći cilj predškolskog odgoja i obrazovanja je obezbjeđivanje optimalnih i jednakih uvjeta kako bi se svako dijete, od rođenja do polaska u školu, razvijalo i ostvarivalo svoje pune potencijale i kompetencije kroz različite vidove kvalitetnog i profesionalno autonomnog, institucionalnog i vaninstitucionalnog predškolskog odgoja i obrazovanja. „Slično je navedeno i u Zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju Unsko-sanskog kantona. Uzevši kao primjer Zakon o predškolskom odgoju Hercegovačko-neretvanskog kantona teško je odrediti koliko su striktni ili fleksibilni nastavni programi.

Vrijedno je napomenuti da se u pojedinim zakonskim aktima obrazovanje djece i mladih s invaliditetom prepoznaje kao prioritetan javni interes i da je dio jedinstvenog obrazovnog sistema. Ipak, ova činjenica upućuje na razumijevanje pojma inkluzivnog odgoja i obrazovanja u kontekstu djece s teškoćama/invaliditetom, te izostaje razumijevanje u kontekstu različitosti u najširem smislu.

Uključenost roditelja/porodice i zajednice u predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje

Fokus grupnim intervjuima prikupljene su informacije koje jednoznačno ukazuju na nedovoljnu uključenost učenika i roditelja u kreiranje nastavnog procesa kroz partnerski odnos, čime se ne postiže zadovoljavajuća razina usklađenosti programa s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima učenika. Postoje sporadični primjeri uključivanja učenika, ali se radi o individualnim nastojanjima ponekih odgojno-obrazovnih ustanova, a ne o propisanom načinu razvoja nastavnih planova i programa. Iz izjava sagovornika u fokus grupnim intervjuima može se zaključiti kako se pitanje uključenosti učenika u razvoj programa ne smatra prioritetnim za razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja.

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih akata obrazovnih sistema na predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da, uglavnom, ne postoji definirana obaveza uključenosti roditelja/porodice i zajednice u predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje u smislu planiranja, aktivnog učešća u provedbi nastavnog plana i programa, partnerstva, pronalaženja resursa u zajednici i pronalaženja resursa za podršku u porodici. Partnerstvo je, uglavnom, naglašeno kroz obavezu odgojno-obrazovne ustanove da omogući osnivanje Vijeća roditelja, te kroz opis odgovornosti ustanove i roditelja u tom procesu.

U Zakonu o osnovnoj školi Zeničko-dobojskog kantona naglašena je obaveza roditelja da djetetu osiguraju redovno pohađanje škole tokom perioda obaveznog školovanja. U aktima koji reguliraju predškolski odgoj i obrazovanje više se naglašava važnost uključenosti roditelja. Važno je izdvojiti Zakon o srednjem obrazovanju i odgoju Bosansko-podrinjskog kantona Goražde u kojem je naglašeno da „škola promoviše i razvija stalno i dinamično partnerstvo škole, roditelja i lokalne zajednice u svim pitanjima od značaja i interesa za ostvarivanje funkcije škole i potreba učenika“, te su naročito naglašeni programi zajedničkog djelovanja u cilju smanjenja zlostavljanja i zloupotrebe djece i mladih, droge, alkoholizma, pušenja i slično.

Navode iz analiziranih propisa potvrđuju i sagovornici u fokus grupnim intervjuima, koji ističu kako nema systemske saradnje s roditeljima, osim uobičajenih oblika kao što su roditeljski sastanci. Sagovornici se slažu kako je saradnja s roditeljima uglavnom na inicijativu samih roditelja, dok odgojno-obrazovne ustanove ne prepoznaju značaj roditelja kao partnera. Praksa ističe kako se roditelji ne koriste dovoljno kao resursi u planiranju odgojno-obrazovnog rada u skladu sa sposobnostima, potrebama i interesima djeteta. Nadalje, sagovornici ističu kako se saradnja s roditeljima podstiče najčešće kada se radi o problemima u realizaciji odgojno-obrazovnog rada, a gotovo uopće se ne koristi kao mjera prevencije izazova u cilju kontinuiranog razvoja inkluzivnog odgojno-obrazovnog rada. Vijeća roditelja, koja se formiraju kao formalni oblik djelovanja roditelja također zavise o menadžmentu odgojno-obrazovne ustanove. Ukoliko je menadžment proaktivan i Vijeće roditelja ima veći utjecaj na odgojno-obrazovni proces, ali ukoliko menadžment ne djeluje poticajno, Vijeća roditelja su više u funkciji zadovoljavanja pravne forme.

Stručno usavršavanje i mogućnosti razmjene znanja među uposlenicima odgojno-obrazovnih ustanova u području inkluzivne prakse

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih akata na predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da ne postoji definiran mehanizam razmjene znanja s drugim odgojno-obrazovnim ustanovama u području inkluzivne prakse niti u jednom dokumentu.

U skladu sa navedenim, iz analize propisa, sagovornici u fokus grupnim intervjuima ističu kako nema propisane prakse saradnje i razmjene znanja čak niti na nivou jedne odgojno-obrazovne ustanove, a pogotovo izostaje između različitih odgojno-obrazovnih ustanova. Ne postoje niti obavezna stručna usavršavanja u području inkluzivnog odgoja i obrazovanja, a kada se i provode u najvećoj mjeri su iz područja pružanja podrške učenicima s teškoćama/invaliditetom, s obzirom na to da praksa najčešće inkluziju poistovjećuje upravo samo s navedenom kategorijom učenika.

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih akata na predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da postoji definirana obaveza kontinuiranog usavršavanja uposlenika odgojno-obrazovnih ustanova, ali da ne postoji definirana obaveza stručnog usavršavanja uposlenika u području inkluzije niti u jednom dokumentu. Djelimičan izuzetak čini Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi Zapadnohercegovačkog kantona gdje se navodi da su „učitelji i pomoćnici u nastavi koji rade s učenicima s teškoćama dužni se stručno usavršavati za rad s tim učenicima.“

Jednako kao što je navedeno u analizi propisa, sagovornici u fokus grupnim intervjuima ističu kako ne postoje propisani programi stručnog usavršavanja u području inkluzije koji obavezuju sadržajno, trajanjem i ishodom učenja. Postoje individualne inicijative na razini odgojno-obrazovnih ustanova ili od strane pojedinaca zaposlenih u odgojno-obrazovnim ustanovama, ali takva stručna usavršavanja najčešće su usmjerena na trenutno aktuelne izazove u radu i vrlo često su vezana uz pružanje podrške djeci i učenicima s teškoćama i invaliditetom. Sagovornici iz predškolskog sistema ističu kako su posebno zanemareni u ovom kao i u ostalim segmentima planiranja i provedbe inkluzivnog odgoja i obrazovanja, te kako su upravo predškolske ustanove primjeri prakse u kojoj izostaje rana intervencija u svakom pogledu, pa tako i u području razvoja inkluzivnog odgoja i obrazovanja koje bi bilo u skladu sa svom djecom, bez obzira na različitosti.

[Povezanost analiziranih zakonskih i podzakonskih akata sa drugim relevantnim propisima](#)

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih akata na predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da djelimično postoji uvezanost analiziranih propisa s drugim sektorima i propisima. Uglavnom se to spominje kod navođenja jezika i kulture konstitutivnih naroda i nacionalnih manjina, te se, u skladu sa okvirnim zakonima, spominje Ustav BiH, Konvencija o pravima djeteta, Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina i slično. Međutim, u drugim situacijama uglavnom izostaje naglašavanje uvezanosti sa drugim sektorima, izuzev kada se spominju djeca koja imaju „veće motoričke teškoće“, hronične bolesti, duže su hospitalizirana i slično. Za ovu djecu se nastava organizira kod kuće ili u zdravstvenoj ustanovi, pa je potrebna saradnja između odgojno-obrazovne i zdravstvene ustanove. U Zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju Bosansko-podrinjskog kantona, na primjer, navedeno je da će „Ministarstvo za socijalnu politiku, zdravstvo, raseljena lica i izbjeglice osigurati u Budžetu Kantona finansijska sredstva za preventivne programe i programe zaštite u unaprjeđenju zdravlja djece u ustanovama predškolskog odgoja i obrazovanja.“

U Zakonu o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi Zapadnohercegovačkog kantona postoji član koji se odnosi na saradnju „škole s ustanovama socijalne skrbi i zdravstva, te sa ustanovama koje pružaju usluge rehabilitacijskih tretmana, te obrazovanja djece s posebnim potrebama.“

U Zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju Brčko distrikta BiH spominje se saradnja sa Odjeljenjem za zdravstvo i ostale usluge, u smislu kategorizacije djece, ali i obaveze sufinansiranja određenih programa, potrošnog materijala za jaslice i profesionalnog usavršavanja pojedinih stručnjaka.

U Zakonu o predškolskom odgoju i obrazovanju Posavskog kantona predviđa se sufinansiranje troškova od strane Općinske službe nadležne za socijalnu skrb za pojedine kategorije, kao što su:

„djeca bez roditeljske skrbi, djeca s posebnim potrebama, djeca invalida, djecu nezaposlenih roditelja, djeca samohranih roditelja“, itd.

Sudionici fokus grupnih intervjua izjavljuju kako međusektorska saradnja nije na zadovoljavajućem nivou, već kod izrade i donošenja zakona i podzakonskih akata. Sama procedura formiranja radnih grupa za izradu propisa ne uključuje relevantnu zastupljenost sektora; radne grupe za izradu propisa često ne uključuju sve relevantne stručnjake, a procedure javnih rasprava su nedovoljno praćene. Sugestije koje se upućuju u procesu javnih rasprava, često, ističu praktičari, ne budu uvaćene prije donošenja propisa, što kasnije rezultira izostankom međusektorske saradnje u odgojno-obrazovnom procesu. Prema izjavama dijela sudionika fokus grupnih intervjua, zakonski i podzakonski akti često nisu rezultat stvarnih potreba na lokalnom nivou, već se prepisuju primjeri dobrih praksi drugih država ili drugih lokalnih zajednica, što za posljedicu ima otećanu provedbu u praksi s obzirom na izostanak resursa i kompetencija. Zaključno, sudionici ističu kako nema dovoljno međusektorske saradnje, niti znanja o nadležnostima, resursima i ulogama svih sektora u organiziranju i provedbi inkluzivnog odgojno-obrazovnog procesa.

Multisektorska saradnja

Prema analizi vaćećih zakonskih i podzakonskih akata na predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini moće se zaključiti da, uglavnom, ne postoji propisana obaveza multisektorske saradnje. Izuzetak čine djeca koja imaju „veće motoričke tećkoće“, hronične bolesti, duće su hospitalizirana i slično, te se nastava organizuje kod kuće ili u zdravstvenoj ustanovi, pa je potrebna saradnja između odgojno-obrazovne i zdravstvene ustanove.

Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi Zapadnohercegovaćkog kantona predvića saradnju između škola i „ustanova socijalne skrbi i zdravstvenim ustanovama“, ali detalji te saradnje nisu navedeni.

U Zakonu o srednjem obrazovanju i vaspitanju Republike Srpske se ne precizira multisektorska saradnja, ali su članovi stručnih službi, kroz opise zadataka, zadućeni da saraćuju sa druga dva sektora.

Ućesnici fokus grupnih intervjua u najvećoj mjeri potvrćuju nalaze iz analize propisa, ističući kako formalni protokoli saradnje među različitim sektorima postoje, ali praktična realizacija tih protokola svodi se najćeće na saradnju u području kategorizacije djece s tećkoćama/invaliditetom i to uglavnom kroz saradnju sa sektorom socijalne zaćtite i, ponekad, sa zdravstvenim sektorom. Kontinuirana suradnja u području planiranja odgojno-obrazovnog rada, prema navodima sagovornika, ne postoji, pa smatraju kako se odgojno-obrazovni rad treba planirati unutar sektora odgoja i obrazovanja. Percepcija inkluzivnosti u vidu međusektorske saradnje, s ciljem korićenja svih resursa za usklaćivanje s djetetovim sposobnostima, potrebama i interesima najćeće izostaje.

Tranzicijski period

Prema analizi vaćećih zakonskih i podzakonskih akata na predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini moće se zaključiti da ne postoji propisana obaveza saradnje u tranzicijskim periodima niti u jednom dokumentu. Ovdje se moće navesti, kao djelimićni primjer izuzetka, Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju Republike Srpske kojim se, u članu 47, navodi obaveza osnivanja Tripartitnog savjetodavnog vijeća, koje ima savjetodavnu ulogu, a u ćiji sastav su uključeni predstavnici poslodavaca, sindikata i Ministarstva.

Fokus grupni intervjui potvrćuju u najvećoj mjeri izostanak propisane saradnje u tranzicijskim periodima, a sudionici posebno ističu kako ova saradnja postoji, ali uveliko zavisi od entuzijazma pojedinaca unutar sistema. Većina sudionika ističe potrebu za dodatnim znanjima u području saradnje

u tranzicijskim periodima. Tamo gdje se i ističe postojanje saradnje, ona se svodi na preporuke za rad s učenicom s teškoćama/invaliditetom kod prelaska iz osnovne u srednju školu. Saradnja u tranzicijskom periodu na individualnom nivou za svakog učenika nije propisana niti je predmet prakse s obzirom na to da se inkluzivni odgoj i obrazovanje vrlo rijetko razumije u najširem značenju kao vrijednost odgojno-obrazovnog sistema.

Budžetiranje aktivnosti za razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja

Prema analizi važećih zakonskih i podzakonskih akata na predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nivou obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini može se zaključiti da ne postoji definirana obaveza budžetiranja aktivnosti čiji je cilj razvoj inkluzije niti u jednom dokumentu.

Kao primjer djelimičnog izuzetka može se navesti Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, gdje se u članu 63. navodi da se „iz budžeta osnivača osiguravaju sredstva za razvoj djelatnosti predškolskog odgoja i obrazovanja, profesionalno usavršavanje kadrova, finansiranje odjeljenja predškolskih ustanova u bolnicama, odjeljenja za djecu sa posebnim potrebama pri odgovorajućim zavodima, za djecu nacionalnih manjina, posebno djecu Roma.“

Isti tekst se navodi u članu 46. Okvirnog zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini.

U Zakonu o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi Zapadnohercegovačkog kantona navedeno je da se trebaju osigurati dodatna sredstva za obrazovanje „darovitih učenika, učenika nacionalnih manjina i učenika s teškoćama u razvoju“, ali nije definiran način finansiranja.

U Zakonu o predškolskom odgoju i naobrazbi Zapadnohercegovačkog kantona djelimično može biti spomenut član 45. kojim se predviđa izdvajanje sredstava za „programe odgoja i naobrazbe za djecu s teškoćama u razvoju“.

U Zakonu o osnovnom odgoju i obrazovanju u Hercegovačko-neretvanskom kantonu navedeno je da se osiguravaju sredstva u kantonalnom budžetu i to za „troškove školovanja nadarenih učenika i djece s teškoćama u razvoju“.

Nalazi fokus grupnih intervju u potpunosti su usklađeni s nalazima analize propisa. Sudionici ističu kako ne postoji budžetiranje aktivnosti koje bi dovele do potpunog razvoja inkluzivnog odgoja i obrazovanja. U kontekstu budžetiranja za inkluziju najviše se ističu asistenti u nastavi, koji se opet odnose samo na učenika s teškoćama/invaliditetom, dok se budžetiranje u širem značenju inkluzije ne nalazi u praksi.

SAŽETAK ANALIZE ZAKONSKIH AKATA I INTERVJUA SA FOKUS GRUPAMA

Sumarno se može zaključiti kako u svim analiziranim segmentima postoje izazovi u razumijevanju, planiranju i provedbi inkluzivnog odgoja i obrazovanja. U prvom redu, **razumijevanje inkluzivnog odgoja i obrazovanja najčešće je usmjereno na djecu s teškoćama/invaliditetom uz, eventualno, još neke istaknute grupe koje su marginalizirane.** Nadalje, u skladu s razumijevanjem inkluzivnog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini, **planiranje i provedba usmjerena je najviše na navedene grupe djece/učenika.** Različitost učenika u najširem smislu često nije prepoznata kao sastavni dio inkluzivnog pristupa u odgoju i obrazovanju, odnosno individualno planiranje i implementacija odgojno-obrazovnog procesa u skladu sa sposobnostima, potrebama i interesima svakog učenika, bez obzira na porijeklo različitosti, nije prepoznata u dovoljnoj mjeri. Isto tako, provedba odgojno-obrazovnog procesa često je usmjerena dominantno na sadržaje koji se poučavaju i ishode učenja, dok se nedovoljno pažnje posvećuje procesu odgoja i obrazovanja koji će kod svakog učenika dovesti do postizanja različitih ishoda (zavisno o sposobnostima). Jedinствeni ishodi učenja, kao i jedinstveni sadržaji po nastavnim predmetima, predstavljaju značajan izazov provedbi inkluzivnog odgoja i obrazovanja, što znači da **nastavni planovi i programi nisu fleksibilni.**

Iz analize zakonskih akata je vidljivo da se resursi potrebni za provedbu inkluzivnog odgoja i obrazovanja ne navode, tako da je teško očekivati da budu dijelom prakse u odgojno-obrazovnim ustanovama. Resursi jesu i roditelji. Međutim, kroz analizu je vidljivo da je preporučena i realizirana uglavnom **klasična saradnja, bez uključenosti roditelja u proces planiranja, aktivnog učešća u provedbi nastavnog plana i programa, detekcije resursa** i slično. Resursi su i nastavnici. Međutim, ne postoji definiran mehanizam razmjene znanja između uposlenika različitih odgojno-obrazovnih ustanova. **Stručno usavršavanje je propisano, ali ono nije nužno povezano sa unapređenjem kompetencija potrebnih za razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja.** U tom smislu, ni **multisektorska saradnja nije propisana** izuzev kada se radi o djeci koja imaju „veće motoričke teškoće“, hronične bolesti, djeci koja su hospitalizirana i slično. Članovi fokus grupa u intervjuima u najvećoj mjeri potvrđuju nalaze iz analize propisa, ističući kako formalni protokoli saradnje među različitim sektorima postoje, ali praktična realizacija tih protokola svodi se najčešće na saradnju u području kategorizacije djece s teškoćama/invaliditetom i to, uglavnom, sa sektorom socijalne zaštite i, ponekad, sa zdravstvenim sektorom. **Percepcija inkluzivnosti u obliku međusektorske saradnje, s ciljem korištenja svih resursa za usklađivanje s djetetovim sposobnostima, potrebama i interesima najčešće izostaje.** Analiza zakonskih dokumenata pokazuje da **ne postoji propisana obaveza saradnje u tranzicijskim periodima niti u jednom dokumentu.** Fokus grupni intervjui potvrđuju u najvećoj mjeri izostanak saradnje u tranzicijskim periodima, a sudionici ističu kako ova saradnja postoji, ali uveliko zavisi o entuzijazmu pojedinaca unutar sistema. **Većina učesnika ističe potrebu za dodatnim znanjima u području saradnje u tranzicijskim periodima.**

Budžetiranje razvoja inkluzivnog odgoja i obrazovanja nije propisano kao obaveza, izuzev kada se spominju asistenti u nastavi, što je, opet, usmjereno prema djeci s invaliditetom.

2. SMJERNICE ZA INKLUZIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE

Inkluzivni odgoj i obrazovanje predstavlja izazov, od razumijevanja samog pojma, preko dugotrajnog i sveobuhvatnog procesa promjena, do konačnog značenja same inkluzivne prakse. Kako bi smjernice bile razumljive na potrebnom nivou važno je istaknuti da inkluzivni odgoj i obrazovanje predstavlja sistem vrijednosti koji se **temelji na uvažavanju svakog djeteta/učenika, sa svim različitostima i koji pristupa svakom djetetu/učeniku individualno, uzimajući u obzir njegove sposobnosti, potrebe i interese.**

Inkluzivni sistem vrijednosti ne isključuje sadržaje i ishode učenja iz ključnog prioriteta u odgojno-obrazovnom procesu, ali upućuje na važnost mjerenja postignuća mjerom prilagođenom svakom pojedinom djetetu i učeniku, a ne propisanim/definiranim standardima. U tom smislu, ishodi učenja predstavljaju cilj za dijete/učenika, ali oni moraju biti definirani u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima djeteta/učenika, bez obzira na nivo obrazovanja. U prioritete inkluzivnog obrazovanja, uz sadržaje i prilagođene ishode, svakako spada i proces kojim se dolazi do ishoda. Inkluzivni odgoj i obrazovanje ne poznaje prosjek niti odstupanja od prosjeka, već stvara mjeru postignuća u odnosu na svako pojedino dijete/učenika. Mjerila ishoda tako postaju sposobnosti, potrebe i interesi djeteta/učenika, a ne unaprijed definirani planovi i njihova realizacija. Sistem vrednovanja i ocjenjivanja u inkluzivnom odgoju i obrazovanju nije posljedica unaprijed definiranih kriterija, nego predstavlja proces u središtu kojeg je pojedinac sa svim svojim specifičnostima, uz preporuku primjene formativnog ocjenjivanja. Inkluzivnost isključuje pojam kategorija, pa se inkluzivni odgoj i obrazovanje ne može posmatrati u kontekstu različitih kategorija učenika. **Odgojno-obrazovni proces je inkluzivan u onoj mjeri u kojoj je fleksibilan da odgovori na sposobnosti, potrebe i interese svakog pojedinca, što se očituje kroz diferenciranost i primjenu metoda, materijala, tehnika, vrednovanja i dr, u skladu s djecom/učenicima koji učestvuju u odgojno-obrazovnom procesu.**

Polazeći od pretpostavke da su sva djeca/učenici različiti, inkluzivni odgoj i obrazovanje ne predstavlja sistem pozitivne diskriminacije, nego vrijednost koja garantira maksimalno iskorištavanje potencijala i maksimiziranje postignuća, uz brigu o unutrašnjem stanju pojedinca. Inkluzivno u kontekstu ovih smjernica znači razumljivo, dostižno i emocionalno ugodno za svu djecu/učnike.

Inkluzivni odgoj i obrazovanje ne može se postići definiranjem jedinstvenog, nefleksibilnog standarda na nivou Bosne i Hercegovine jer kao takav ne može odgovoriti na sposobnosti, potrebe i interese svakog djeteta/učenika, niti može uvažavati sve različitosti.

Smjernice za inkluzivni odgoj i obrazovanje podijeljene su u dvije grupe:

1. **Smjernice na nivou zakonskih i podzakonskih propisa i**
2. **Smjernice na nivou praksi.**

Sve smjernice proizašle su iz opisane metodologije analize zakonskih i podzakonskih akata, međunarodnih propisa na koje se obavezala Bosna i Hercegovina i intervju sa fokus grupama.

2.1. SMJERNICE ZA INKLUZIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE NA NIVOU ZAKONSKIH I PODZAKONSKIH PROPISA

U skladu sa ranije navedenim podacima iz analiza zakonskih i podzakonskih propisa, ključni izazovi na ovom nivou odnose se na: neujednačenost definiranja inkluzivnog odgoja i obrazovanja u različitim propisima; terminološku neujednačenost različitih kategorija djece/učenika; nejasno definiranje resursa potrebnih za provedbu inkluzivnog odgoja i obrazovanja; nedovoljnu fleksibilnost nastavnih planova i programa u odnosu na različitosti kod djece/učenika; nedovoljno jasno definiranje razvoja partnerskog odnosa s roditeljima u smislu uključivanja u kreiranje odgojno-obrazovnog procesa i pronalaženje resursa za pružanje podrške porodicama; nedovoljnu razmjenu znanja između odgojno-obrazovnih ustanova; nedovoljnu saradnju u tranzicijskim periodima; nedovoljnu međusektorsku saradnju; izostanak jasno propisane obaveze stručnog usavršavanja u području inkluzije; izostanak obaveze budžetiranja aktivnosti čiji je cilj razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja.

Kako bi se na nivou Bosne i Hercegovine adekvatno odgovorilo na navedene izazove potrebno je djelovati u skladu sa sljedećim smjernicama.

SMJERNICA 1: Unaprijediti zakonske i podzakonske propise koji će osigurati inkluzivnost odgojno-obrazovnog procesa na svim nivoima.

AKTIVNOST 1

Usklađivanje definicije inkluzivnog odgoja i obrazovanja na svim nivoima izmjenom legislative

Usvim zakonima i podzakonskim aktima koji se direktno ili indirektno odnose na odgoj i obrazovanje potrebno je navesti jedinstvenu definiciju inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Prijedlog definicije: **Inkluzivni odgoj i obrazovanje je osiguravanje pristupa, učešća i postignuća svih, bez obzira na različitosti, u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima.**

NOSITELJ AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Definicija inkluzije usklađena u svim zakonskim i podzakonskim aktima koji se direktno ili indirektno odnose na odgoj i obrazovanje.

AKTIVNOST 2

Usklađivanje terminologije i vrste podrške za djecu i učenike

U svim zakonima i podzakonskim aktima koji se direktno ili indirektno odnose na odgoj i obrazovanje, a koji ne uključuju ostvarivanje prava na temelju utvrđenih kategorija i nivoa, ukinuti kategorije djece/učenika. Kod opisa djece/učenika u svim zakonima i podzakonskim aktima potrebno je koristiti model ljudskih prava koji se temelji na preostalim sposobnostima, potrebama i interesima, te na prilagođavanju okolinskih faktora djetetu/učeniku, čime se stvaraju mogućnosti za učešće, razvoj i postizanje postignuća. Umjesto korištenja kategorija djece/učenika na osnovu pripadnosti određenim skupinama potrebno je definirati sisteme podrške bez obzira o kojim se različitostima radi.

Podrška se definira u odnosu na intenzitet i vremensko trajanje. U odnosu na intenzitet podrška se dijeli na sveobuhvatnu i djelomičnu podršku. Sveobuhvatna podrška određuje se u slučajevima kada je djetetu/učeniku potrebna podrška u svim segmentima odgojno-obrazovnog procesa, dok se djelomična podrška određuje kada je djetetu/učeniku potrebna podrška samo u određenim segmentima odgojno-obrazovnog procesa.

U odnosu na vremensko trajanje podrška može biti privremena, povremena i trajna. Privremena podrška namijenjena je djetetu/učeniku na ograničeno vremensko trajanje. Pružit će se, dakle, ukoliko je učeniku potrebna podrška za usvajanje nastavnih sadržaja iz nekog odgojno-obrazovnog predmeta na određenom nivou obrazovanja (ukoliko učeniku treba podrška u, na primjer, savladavanju nastavnih sadržaja matematike u predmetnoj nastavi potrebna je djelomična privremena podrška).

Povremena podrška je ona koja je djetetu/učeniku potrebna u određenim aktivnostima tokom odgojno-obrazovnog procesa. Na primjer, ukoliko dijete treba podršku tokom terenske nastave bit će mu osigurana djelomična povremena podrška samo u tim situacijama.

Trajna podrška osigurava se za dijete/učenika kojem je potrebna podrška u kontinuitetu, tokom cijelog odgojno-obrazovnog procesa. Ukoliko dijete treba individualnu podršku u usvajanju nastavnih sadržaja tokom cijelog odgojno-obrazovnog procesa bit će mu osigurana sveobuhvatna trajna podrška.

Kako bi se utvrdio odgovarajući intenzitet i trajanje podrške djetetu/učeniku potrebno je kontinuirano pratiti dijete/učenika, u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima, te utvrđivati oblik podrške. Navedeni oblici podrške trebaju biti definirani propisima.

NOSITELJ AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Terminologija i vrste podrški usklađeni u svim zakonskim i podzakonskim aktima koji se direktno ili indirektno odnose na odgoj i obrazovanje.

AKTIVNOST 3

Definiranje standarda ljudskih i materijalnih resursa za provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja

U okviru pedagoških standarda ili kroz dodatni podzakonski akt potrebno je jasno definirati koji su ljudski i materijalni resursi potrebni odgojno-obrazovnoj ustanovi za provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Resursi trebaju biti detaljno opisani, ali **fleksibilni u odnosu na svaku pojedinu odgojno-obrazovnu ustanovu s ciljem omogućavanja inkluzivnog odgoja i obrazovanja**. Standard ne može biti jedinstven za sve odgojno-obrazovne ustanove jer kao takav ne može odgovoriti na sve potencijale, sposobnosti, potrebe i interese učenika u pojedinoj odgojno-obrazovnoj ustanovi.

NOSITELJ AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Podzakonskim aktom definirani ljudski i materijalni resursi potrebni odgojno-obrazovnoj ustanovi za provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja.

AKTIVNOST 4

Diferenciranje odgojno-obrazovnog procesa u odnosu na različite potencijale, sposobnosti, potrebe i interese

U propisima koji definiraju vrste odgojno-obrazovnih programa potrebno je omogućiti diferenciranje odgojno-obrazovnog procesa u odnosu na sposobnosti, potrebe i interese djeteta. Dosadašnju praksu individualnih, individualiziranih i prilagođenih programa proširiti na individualizaciju za svako dijete, u skladu sa potrebom i u odnosu na različitost (a ne na stepen i vrstu teškoća).

NOSITELJ AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Vrste odgojno-obrazovnih programa diferencirane u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima djeteta/učenika.

AKTIVNOST 5

Uspostavljanje mehanizama multidisciplinarnе i međusektorske saradnje za razvoj i provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja

U okviru ove aktivnosti potrebno je razviti referalni mehanizam za djecu/učenike kojima je potrebna podrška iz više resora, s jasno definiranim sadržajem sporazuma o saradnji u cilju pružanja sveobuhvatne podrške djetetu/učeniku u inkluzivnom odgoju i obrazovanju.

Nadalje, potrebno je propisati obavezu izrade tranzicijskog programa za dijete/učenika kao sastavnog dijela pedagoškog kartona koji će pratiti svako dijete/učenika kroz sistem, od predškolskog, preko osnovnog do srednjeg odgoja i obrazovanja.

Međusektorski mehanizmi trebaju osigurati sve oblike saradnje koji su potrebni za pružanje sveobuhvatne podrške djetetu/učeniku u odgojno-obrazovnom procesu, s obzirom na to da ona često iziskuje aktivno djelovanje više resora kao što su, uz odgojno- obrazovni sektor, sektor socijalne zaštite i zdravstveni sektor. Mehanizmi trebaju uključivati i međusektorsku raspodjelu finansijskih sredstava potrebnih za inkluzivni odgoj i obrazovanje, kao i jasno definirane izvore osiguravanja svih oblika podrške potrebne djeci/učenicima: asistent u nastavi, personalni asistent, rana detekcija, rana intervencija, (re)habilitacija i dr. Odgovornost za osiguravanje podrške djetetu/učeniku u inkluzivnom odgoju i obrazovanju treba međusektorski biti jasno definirana na nivou Bosne i Hercegovine.

NOSITELJ AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Izrađeni sporazumi o međusektorskoj suradnji.
- Razvijen referalni mehanizam za djecu/učenike kojima je potrebna podrška u odgoju i obrazovanju iz više sektora.
- Propisana obaveza izrade tranzicijskog programa za dijete/učenika.
- Propisana obaveza uvođenja pedagoškog kartona za svako dijete/učenika.

AKTIVNOST 6

Budžetiranje aktivnosti koje imaju za cilj razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja

Potrebno je propisati obavezu osiguravanja finansijskih sredstava u budžetima na svim nivoima s ciljem kontinuiranog ulaganja sredstava u opremanje, stručno usavršavanje i razvoj stručnih kapaciteta u području inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Obaveza budžetiranja bi trebala biti kontinuirana, na godišnjem nivou.

NOSITELJ AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Propisana obaveza osiguravanja finansijskih sredstava u budžetima na svim nivoima za razvoj i provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja.

AKTIVNOST 7

Definiranje obaveznog stručnog usavršavanja u području inkluzivnog odgoja i obrazovanja

Podzakonskim aktima potrebno je definirati sadržaj, broj sati i ishode stručnog usavršavanja za uposlenike u odgojno-obrazovni ustanovama iz oblasti inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Stručno usavršavanje treba imati definiran i sistem mentorstva, kao i obrazovno-savjetodavnog rada, s ciljem razvoja tehničkih vještina, odnosno stjecanja znanja primjenjivog u praksi inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Program stručnog usavršavanja bi trebao biti obavezan za sve uposlenike u odgojno-obrazovnim ustanovama.

NOSITELJ AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Podzakonskim aktima definiran sadržaj, broj sati i ishodi stručnog usavršavanja za uposlenike u odgojno-obrazovnim ustanovama iz oblasti inkluzivnog odgoja i obrazovanja.

Tabela 2: Prikaz aktivnosti, nositelja i ishoda za Smjernicu 1 na nivou zakonskih i podzakonskih propisa

SMJERNICA 1: Unaprijediti zakonske i podzakonske propise koji će osigurati inkluzivnost odgojno-obrazovnog procesa na svim nivoima		
AKTIVNOST	NOSITELJ	ISHODI
AKTIVNOST 1 <i>Usklađivanje definicije inkluzivnog odgoja i obrazovanja na svim nivoima izmjenom legislative</i>	Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja	Definicija inkluzije usklađena u svim zakonskim i podzakonskim aktima koji se direktno ili indirektno odnose na odgoj i obrazovanje.
AKTIVNOST 2 <i>Usklađivanje terminologije i vrste podrške za djecu i učenike</i>	Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja	Terminologija i vrsta podrške usklađena u svim zakonskim i podzakonskim aktima koji se direktno ili indirektno odnose na odgoj i obrazovanje.
AKTIVNOST 3 <i>Definiranje standarda ljudskih i materijalnih resursa za provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja</i>	Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja	Podzakonskim aktom definirani ljudski i materijalni resursi potrebni odgojno- obrazovnoj ustanovi za provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja.
AKTIVNOST 4 <i>Diferenciranje odgojno-obrazovnog procesa u odnosu na različite potencijale, sposobnosti, potrebe i interese</i>	Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja	Vrste odgojno-obrazovnih programa diferencirane u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesimadjeteta/učenika.
AKTIVNOST 5 <i>Uspostavljanje mehanizama multidisciplinarne i međusektorske saradnje za razvoj i provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja</i>	Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja	Izrađeni sporazumi o međusektorskoj saradnji; razvijen referalni mehanizam za djecu/učenike kojima je potrebna podrška u odgoju i obrazovanju iz više sektora; propisana obaveza izradetranzijskog plana za dijete/učenika; propisana obaveza uvođenja pedagoškog kartona za svako dijete/učenika.
AKTIVNOST 6 <i>Budžetiranje aktivnosti čiji je cilj razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja</i>	Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja	Propisana obaveza osiguravanja finansijskih sredstava u budžetima na svim nivoima za razvoj i provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja.
AKTIVNOST 7 <i>Definiranje obaveznog stručnog usavršavanja u području inkluzivnog odgoja i obrazovanja</i>	Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja	Podzakonskim aktima definiran sadržaj, broj sati i ishodi stručnog usavršavanja za uposlenike u odgojno-obrazovnim ustanovama iz oblasti inkluzivnog odgoja i obrazovanja.

2.2. SMJERNICE ZA INKLUZIVNI ODGOJ I OBRAZOVANJE NA NIVOU PRAKSI

Ključni izazovi, kako je zaključeno nakon intervjua sa fokus grupama, u inkluzivnom odgoju i obrazovanju na ovom nivou praksi odnose se na: nedovoljnu upoznatost uposlenika u odgojno-obrazovnim ustanovama s inkluzivnim odgojem i obrazovanjem; nezadovoljavajući nivo kompetencija stručnog kadra u području planiranja i provođenja inkluzivnog odgoja i obrazovanja; nedovoljnu međusektorsku saradnju u cilju provođenja inkluzivnog odgoja i obrazovanja; nezadovoljavajući nivo uključenosti roditelja kao partnera u odgojno-obrazovni proces; nezadovoljavajući nivo uključenosti učenika u aktivno kreiranje odgojno-obrazovnog procesa; nedovoljna saradnja odgojno-obrazovnih ustanova i aktera drugih relevantnih sektora u tranzicijskim i drugim periodima djeteta/učenika; nedovoljna fleksibilnost ishoda učenja.

Kako bi se na nivou Bosne i Hercegovine adekvatno odgovorilo na navedene izazove potrebno je djelovati u skladu sa sljedećim smjernicama.

SMJERNICA 2: Razviti resurse potrebne za provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja.

AKTIVNOST 1

Razvoj sistema podrške u inkluzivnom obrazovanju

U cilju implementacije ove aktivnosti prvenstveno je potrebno **potpisati memorandum o saradnji** između odgojno-obrazovnih ustanova i svih relevantnih institucija, ustanova i organizacija iz resora socijalne i zdravstvene zaštite i nevladinog sektora.

Sistem podrške u inkluzivnom obrazovanju treba obuhvatati osiguravanje resursa za pružanje direktne podrške djeci/učenicima u skladu s njihovim potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima. Neki oblici direktne podrške uključuju formiranje stručnog tima za pružanje podrške u provedbi inkluzivnog odgoja i obrazovanja na nivou odgojno-obrazovne ustanove; osiguravanje asistencije učenicima i nastavnicima kao neposredne pomoći u izvođenju odgojno-obrazovnog procesa; izrađivanje programa vršnjačke podrške; formiranje mobilnih stručnih timova od vanjskih stručnih resursa koji će biti kontinuirana podrška odgojno-obrazovnim ustanovama u planiranju, provođenju i praćenju inkluzivnog odgojno-obrazovnog procesa.

Ova aktivnost uključuje i **izradu baze podataka svih ljudskih i materijalnih resursa odgojno-obrazovnih ustanovana nivou lokalne zajednice** kako bi se isti mogli iskoristiti u cilju pružanja adekvatne podrške inkluzivnom odgojno-obrazovnom procesu, a u skladu s potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima djeteta/učenika. Resursi trebaju uključivati sve nadležne resore, od odgojno-obrazovnog, preko resora socijalne i zdravstvene zaštite do nevladinih organizacija.

U okviru ove aktivnosti potrebno je **detektirati arhitektonske i komunikacijske barijere** te na osnovu baze podataka **izraditi plan uklanjanja barijera** i aktivno **djelovati kako bi se one uklonile**.

NOSITELJ AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Potpisani memorandum o saradnji između odgojno-obrazovnih ustanova i svih relevantnih institucija, ustanova i organizacija iz resora socijalne zaštite, zdravstvene zaštite i nevladinog sektora.

- Osigurani resursi za pružanje direktne podrške djeci/učenicima u inkluzivnom odgoju i obrazovanju: 1) formirani stručni timovi za pružanje podrške u provođenju inkluzivnog odgoja i obrazovanja; 2) osigurana asistencija; 3) izrađeni programi vršnjačke podrške na nivou odgojno-obrazovne ustanove; 4) formirani mobilni stručni timovi.
- Izrađena baza podataka s materijalnim i ljudskim resursima za pružanje podrške inkluzivnom odgoju i obrazovanju.
- Detektirane arhitektonske i komunikacijske barijere; izrađen plan njihovog uklanjanja i izvršeno uklanjanje.

AKTIVNOST 2

Redefiniranje upisne politike u odgojno-obrazovnim ustanovama

U cilju jednakopravnog pristupa odgoju i obrazovanju sve djece/učenika potrebno je razviti model inkluzivnog odgoja i obrazovanja prilagođen potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima sve djece/učenika. Na srednjoškolskom nivou posebno je važno omogućiti modularno obrazovanje, **kontinuirano karijerno praćenje i savjetovanje, razviti model rane profesionalne orijentacije i planirati tranziciju od srednje škole do tržišta rada**, koja će se oslanjati na kontinuirano karijerno praćenje tokom osnovnoškolskog odgoja i obrazovanja. Program kontinuiranog karijernog praćenja i savjetovanja kao i modela rane profesionalne orijentacije potrebno je izraditi na nivou Bosne i Hercegovine.

Ova aktivnost uključuje i **potpisivanje sporazuma o saradnji između odgojno-obrazovnih ustanova i privrednih subjekata** s ciljem kontinuiranog informiranja o potrebama tržišta rada, ali i omogućavanja izvođenja praktične nastave za sve učenike s osiguranom visokom kvalitetom u cilju razvoja tehničkih vještina.

NOSITELJ AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Razvijen program kontinuiranog karijernog praćenja i savjetovanja s modelom rane profesionalne orijentacije.
- Kontinuirano provođenje karijernog praćenja i savjetovanja učenika.
- Provođenje rane profesionalne orijentacije.
- Potpisani sporazumi o saradnji između odgojno-obrazovnih ustanova i privrednih subjekata.

AKTIVNOST 3

Unapređenje inicijalnog obrazovanja nastavnika

U okviru ove aktivnosti nužno je **kreirati nastavne planove i programe na nastavničkim fakultetima za rad u inkluzivnom okruženju**. Kako bi provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja bilo moguće na nivou prakse, svi budući stručnjaci uposleni u odgojno-obrazovnim ustanovama trebaju steći kompetencije za diferencirani pristup odgojno-obrazovnom procesu, gdje će osnovna smjernica biti potencijali, sposobnosti, potrebe i interesi djeteta/učenika.

Isto tako, u cilju kontinuiranog usklađivanja potreba prakse s kompetencijama koje nastavnici stiču tokom inicijalnog obrazovanja važno je **razviti i jačati partnerske saradnje nastavničkih fakulteta, pedagoških zavoda i odgojno-obrazovnih ustanova**. Tokom inicijalnog obrazovanja budućih uposlenika odgojno-obrazovnih ustanova pristup treba kontinuirano ažurirati i usklađivati s potrebama prakse.

NOSITELJ AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Razvijeni i primijenjeni nastavni planovi i programi inicijalnog obrazovanja nastavnika na nastavničkim fakultetima.
- Potpisani memorandumu o saradnji između nastavničkih fakulteta, pedagoških zavoda i odgojno-obrazovnih ustanova.

AKTIVNOST 4

Provođenje programa stručnog usavršavanja uposlenika u odgojno-obrazovnim ustanovama

Na godišnjem nivou je potrebno **organizirati i implementirati stručna usavršavanja svih uposlenika odgojno-obrazovnih ustanova** na svim nivoima odgoja i obrazovanja u oblasti inkluzivnog odgoja i obrazovanja. **Program stručnog usavršavanja** treba se sastojati od teorijskih i praktičnih elemenata uz obavezno mentorstvo i obrazovno-savjetodavni rad. Za svaki program stručnog usavršavanja trebaju biti definirani ishodi učenja, sadržaji, trajanje, tehničke vještine, odnosno primjenjiva praktična znanja koja će polaznici steći tokom stručnog usavršavanja. Za svaki oblik stručnog usavršavanja treba biti osiguran mentor koji će omogućiti dalju primjenu stečenih znanja u praksi. Stručna usavršavanja trebaju biti provedena u kontinuitetu svake pedagoške/školske godine uz evaluaciju postignutih rezultata stručnog usavršavanja. Svaka odgojno-obrazovna ustanova treba kreirati plan i program stručnog usavršavanja u oblasti inkluzivnog odgoja i obrazovanja u skladu s potrebama. Program ne može biti jedinstven na nivou Bosne i Hercegovine jer kao takav ne može odgovoriti stvarnim potrebama inkluzivnog odgoja i obrazovanja u svakoj odgojno-obrazovnoj ustanovi.

Na nivou odgojno-obrazovne ustanove mogu biti imenovani mentori za određene programe stručnog usavršavanja ukoliko posjeduju adekvatan nivo teorijskih i praktičnih znanja, vještina i kompetencija. Mentori se mogu imenovati i iz vanjskih resursa u cilju osiguravanja najvećeg kvaliteta i učinka provedenog stručnog usavršavanja.

NOSITELJ AKTIVNOSTI

- Prosvjetno-pedagoški zavodi

ISHODI

- Izrađeni programi stručnog usavršavanja na nivou odgojno-obrazovnih ustanova u oblasti inkluzivnog odgoja i obrazovanja.
- Organizirani i implementirani programi stručnog usavršavanja svih uposlenika odgojno-obrazovnih ustanova u oblasti inkluzivnog odgoja i obrazovanja.
- Imenovani mentori za programe stručnog usavršavanja.

AKTIVNOST 5

Aktivno uključivanje djeteta/učenika u kreiranje odgojno-obrazovnog procesa

Svaka odgojno-obrazovna ustanova treba, u okviru svog godišnjeg plana rada, **izraditi detaljan plan uključivanja djece/učenika u kreiranje godišnjeg plana i programa rada, metoda i tehnika prezentacije nastavnih sadržaja, planiranja, postizanja ishoda, te praćenja i vrednovanja postignuća.** Inkluzivni odgoj i obrazovanje učenika posmatra holistički, uzimajući u obzir sve učenikove posebnosti kako bi se odredio najbolji način prezentacije sadržaja u cilju maksimiziranja ishoda učenja. Aktivnim uključivanjem učenika u kreiranje odgojno-obrazovnog procesa postići će se pomijeranje središta pažnje sa sadržaja i očekivanog ishoda na proces postizanja ishoda i usvajanje sadržaja. Ovaj proces je različit kod svakog učenika i zavisi od njegovih potencijala, sposobnosti, potreba i interesa. Cilj odgojno-obrazovne ustanove potrebno je usmjeriti na odgojno-obrazovni proces kao prioritet, a ishod učenja i

količinu usvojenih sadržaja je potrebno posmatrati samo kao posljedicu odgojno-obrazovnog procesa. Što je proces odgoja i obrazovanja više u skladu s različitostima učenika ishodi će biti prilagođeniji, a samim tim i u skladu sa stvarnim učenikovim potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima. Odgojno-obrazovna ustanova treba revidirati plan uključivanja učenika u kreiranje odgojno-obrazovnog procesa na godišnjem nivou kako bi isti bio usklađen sa strukturom različitosti učenika.

NOSITELJI AKTIVNOSTI

- Odgojno-obrazovne ustanove

ISHODI

- Izrađeni planovi uključivanja djece/učenika u kreiranje godišnjeg plana i programa rada, metoda i tehnika prezentacije nastavnih sadržaja, planiranja provjera znanja, postizanja ishoda, praćenja i vrednovanja postignuća.

AKTIVNOST 6

Aktivno uključivanje roditelja kao partnera u odgojno-obrazovnom procesu

Svaka odgojno-obrazovna ustanova treba, u okviru svog godišnjeg plana rada, **izraditi plan uključivanja roditelja u kreiranje i provedbu odgojno-obrazovnog procesa**. Plan treba detaljno opisati oblike saradnje s roditeljima, metode razvoja partnerstva, mogućnosti uključivanja roditelja u kreiranje odgojno-obrazovnog procesa kao i načine evaluacije učinaka saradnje s roditeljima. Cilj uspostave saradnje s roditeljima je maksimiziranje resursa u najboljem interesu djeteta, detekcija potencijala, sposobnosti, potreba, interesa djeteta/učenika i kreiranje najučinkovitijih pristupa djetetu/učeniku. Odgojno-obrazovna ustanova bi trebala na godišnjem nivou revidirati izrađeni plan. Osim podrške djeci/učenicima, plan saradnje s roditeljima treba imati i svrhu pronalaženja resursa na lokalnom nivou koji su potrebni za podršku porodici i zajedničko djelovanje u cilju cjelovite podrške.

NOSITELJI AKTIVNOSTI

- Odgojno-obrazovne ustanove

ISHODI

- U okviru godišnjeg plana rada odgojno-obrazovne ustanove izrađeni planovi uključivanja roditelja u kreiranje i realizaciju odgojno-obrazovnog procesa.
- Evaluirani učinci saradnje s roditeljima na razvoj i provođenje inkluzivnog odgojno-obrazovnog procesa.

AKTIVNOST 7

Razvoj okvira za praćenje i evaluaciju inkluzivnog obrazovanja u odgojno-obrazovnim ustanovama

U cilju kontinuiranog praćenja razvoja, provođenja i učinaka inkluzivnog odgoja i obrazovanja važno je **definirati kriterije za utvrđivanje inkluzivnosti odgojno-obrazovane ustanove** kao i **instrumente za praćenje i evaluaciju**. Kriteriji inkluzivnosti i instrumenti za praćenje i evluaciju trebaju biti jedinstveni na nivou Bosne i Hercegovine, a provođenje praćenja i evaluacije treba biti eksterno u cilju povećanja objektivnosti nalaza. Praćenje se treba provoditi na godišnjem nivou, a evaluaciju najmanje jednom u četiri godine. Kriteriji trebaju biti izrađeni u suradnji sa stručnjacima iz odgojno-obrazovne prakse, roditeljima, nevladinim organizacijama i akademskom zajednicom.

NOSITELJI AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Definirani kriteriji inkluzivnosti odgojno-obrazovnih ustanova na nivou Bosne i Hercegovine.
- Razvijeni instrumenti za praćenje i evaluaciju razvoja, provođenjai učinaka inkluzivnog odgoja i obrazovanja.
- Kontinuirano praćenje na godišnjem nivou.
- Kontinuirana evaluacija na četverogodišnjem nivou.

Tabela 3. Prikaz aktivnosti, nositelja aktivnosti i ishoda za Smjernicu 2 na nivou praksi

SMJERNICA 2: Razviti resurse potrebne za provedbu inkluzivnog odgoja i obrazovanja		
AKTIVNOST	NOSITELJ	ISHODI
<i>AKTIVNOST 1 Razvoj sistema podrške u inkluzivnom obrazovanju</i>	Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja	<p>Potpisani memorandumi o saradnji između odgojno-obrazovnih ustanova i svih relevantnih institucija, ustanova i organizacija iz oblasti socijalne i zdravstvene zaštite te nevladinog sektora.</p> <p>Osigurani resursi za pružanje direktne podrške djeci/učenicima u inkluzivnom odgoju i obrazovanju: 1) formirani stručni timovi za pružanje podrške u provođenju inkluzivnog odgoja i obrazovanja; 2) osigurana asistencija; 3) izrađeni programi vršnjačke podrške na nivou odgojno-obrazovne ustanove; 4) formirani mobilni stručni timovi.</p> <p>Izrađena baza podataka s materijalnim i ljudskim resursima za pružanje podrške inkluzivnom odgoju i obrazovanju.</p> <p>Detektirane arhitektonske i komunikacijske barijere, izrađen plan njihovoguklanjanja i izvršeno uklanjanje.</p>
<i>AKTIVNOST 2 Redefiniranje upisne politike u odgojno-obrazovnim ustanovama</i>	Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja	<p>Razvijen program kontinuiranog karijernog praćenja i savjetovanja s modelom rane profesionalne orijentacije.</p> <p>Kontinuirano provođenje karijernog praćenja i savjetovanja učenika.</p> <p>Provođenje rane profesionalne orijentacije.</p> <p>Potpisani sporazumi o saradnji između odgojno-obrazovnih ustanova i privrednih subjekata.</p>

<p>AKTIVNOST 3 <i>Unapređenje inicijalnog obrazovanja nastavnika</i></p>	<p>Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja</p>	<p>Razvijeni i primijenjeni nastavni planovi i programi inicijalnog obrazovanja nastavnika na nastavničkim fakultetima. Potpisani memorandumi o saradnji između nastavničkih fakulteta, pedagoških zavoda i odgojno-obrazovnih ustanova.</p>
<p>AKTIVNOST 4 <i>Provođenje programa stručnog usavršavanja uposlenika u odgojno-obrazovnim ustanovama</i></p>	<p>Prosvjetno-pedagoški zavodi</p>	<p>Izrađeni programi stručnog usavršavanja na nivou odgojno-obrazovnih ustanova u oblasti inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Organizirani i implementirani programi stručnog usavršavanja svih uposlenika odgojno- obrazovnih ustanova u oblasti inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Imenovani mentori za programe stručnog usavršavanja.</p>
<p>AKTIVNOST 5 <i>Aktivno uključivanje djeteta/učenika u kreiranje odgojno-obrazovnog procesa</i></p>	<p>Odgojno-obrazovne ustanove</p>	<p>Izrađeni planovi uključivanja djeteta/učenika u kreiranje godišnjeg plana i programa rada, metoda i tehnika prezentacije nastavnih sadržaja, planiranja provjera znanja, postizanja ishoda, praćenja i vrednovanja postignuća.</p>
<p>AKTIVNOST 6 <i>Aktivno uključivanje roditelja kao partnera u odgojno-obrazovnom procesu</i></p>	<p>Odgojno-obrazovne ustanove</p>	<p>Izrađeni planovi uključivanja roditelja u kreiranje i realizaciju odgojno-obrazovnog procesa na nivou odgojno- obrazovne ustanove. Evaluirani učinci saradnje s roditeljima na razvoj i provođenje inkluzivnog odgojno-obrazovnog procesa.</p>
<p>AKTIVNOST 7 <i>Razvoj okvira za praćenje i evaluaciju inkluzivnog obrazovanja u odgojno-obrazovnim ustanovama</i></p>	<p>Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja</p>	<p>Definirani kriteriji inkluzivnosti odgojno-obrazovnih ustanova na nivou Bosne i Hercegovine; razvijeni instrumenti za praćenje i evaluaciju razvoja, provođenja i učinaka inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Kontinuirano praćenje na godišnjem nivou. Kontinuirana evaluacija na četverogodišnjem nivou.</p>

SMJERNICA 3: Formalizirati međusektorsku i međuinstitucionalnu saradnju u području inkluzivnog obrazovanja.

AKTIVNOST 1

Uspostavljanje efikasnijeg mehanizma saradnje između obrazovnog sektora, sektora socijalne i zdravstvene zaštite u cilju kvalitetne opservacije djece/učenika

Kako bi se osigurao protok informacija o djetetu/učeniku između navedena tri sektora važno je **potpisati sporazum o saradnji, izraditi bazu podataka** o potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima djece/učenika, potrebama za podrškom i **provoditi razvijeni referalni mehanizam**. Informacije iz sva tri sektora trebaju biti dostupne svim relevantnim ustanovama u cilju koordiniranog korištenja resursa i osiguravanja potrebne podrške i visoke kvalitete odgojno-obrazovnog rada. U prikupljanje informacija trebaju biti uključeni svi stručnjaci koji rade s djetetom/učenikom, roditelji, kao i samo dijete/učenik.

NOSITELJI AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Potpisani sporazumi o saradnji.
- Izrađena baza podataka o djeci/učenicima i potrebama za podrškom.
- Provođenje referalnog mehanizma.

AKTIVNOST 2

Formaliziranje saradnje između obrazovanja, tržišta rada i drugih ključnih partnera

U cilju postizanja maksimalnog učinka odgoja i obrazovanja na samostalnost djeteta/učenika kroz konačno uključivanje na tržište rada potrebno je **potpisati sporazum o saradnji između odgojno-obrazovnih ustanova, institucija iz sektora rada, zdravstvenih i socijalnih institucija i ustanova**. Uvezivanjem svih relevantnih aktera iz navedenih resora postiže se kontinuirano planiranje za dijete/učenika od najranijeg uključivanja u odgojno-obrazovni sistem, a u cilju razvoja kompetencija, koje će rezultirati i socijalnom i ekonomskom samostalnošću djeteta/učenika. Horizontalnim i vertikalnim uvezivanjem svih aktera uključenih neposredno ili posredno u odgoj i obrazovanje djeteta/učenika postiže se maksimiziranje učinka korištenih resursa za pružanje podrške tokom odgoja i obrazovanja.

NOSITELJI AKTIVNOSTI

- Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja

ISHODI

- Potpisani sporazumi o saradnji između odgojno-obrazovnih ustanova, institucija iz sektora rada, zdravstvenih i socijalnih institucija i ustanova.
- Unaprijeđena horizontalna i vertikalna saradnja između institucija i ustanova iz sektora obrazovanja i drugih relevantnih sektora.

AKTIVNOST 3

Uspostavljanje koordinacije nevladinih organizacija u cilju sistematičnog korištenja dostupnih resursa

U okviru nevladinog sektora, kroz dugogodišnje djelovanje brojnih udruženja, zaklada i fondova razvijeni su značajni stručni i logistički resursi za pružanje podrške u planiranju, realizaciji i praćenju inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Kako bi se razvijeni resursi koristili koordinirano i s najvećim mogućim učinkom, potrebno je **izraditi bazu podataka sa svim dostupnim stručnim i materijalnim resursima u nevladinim organizacijama** na lokalnom i državnom nivou. Korištenjem postojećih resursa nevladinog sektora omogućava se i provođenje dijela aktivnosti navedenih u ovom Dokumentu.

NOSITELJI AKTIVNOSTI

- Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje

ISHODI

- Izrađena baza dostupnih stručnih i materijalnih resursa u nevladinom sektoru za podršku inkluzivnom odgoju i obrazovanju.
- Unaprijeđena podrška inkluzivnom odgoju i obrazovanju.

Tabela 4. Prikaz aktivnosti, nositelja aktivnosti i ishoda za Smjernicu 3 na nivou praksi

SMJERNICA 3: Formalizirati međusektorsku i međuinstitucionalnu saradnju u području inkluzivnog obrazovanja		
AKTIVNOST	NOSITELJ	ISHODI
AKTIVNOST 1 <i>Uspostavljanje efikasnijeg mehanizma saradnje obrazovnog sektora, sektora socijalne i zdravstvene zaštite u cilju kvalitetne opservacije djece/učenika</i>	Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja	Potpisani sporazumi o saradnji. Izrađena baza podataka o djeci/učenicima i potrebama za podrškom. Provode se referalni mehanizmi.
AKTIVNOST 2 <i>Formaliziranje saradnje između obrazovanja, tržišta rada i drugih ključnih partnera</i>	Ministarstva nadležna za sektor odgoja i obrazovanja	Potpisani sporazumi o saradnji između odgojno- obrazovnih ustanova, institucija iz sektora rada, zdravstvenih i socijalnih institucija i ustanova. Unaprijeđena horizontalna i vertikalna saradnja između institucija i ustanova iz sektora obrazovanja i drugih relevantnih sektora.
AKTIVNOST 3 <i>Uspostavljanje koordinacije nevladinih organizacija u cilju sistematičnog korištenja dostupnih resursa</i>	Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje	Izrađena baza dostupnih stručnih i materijalnih resursa u nevladinom sektoru za podršku inkluzivnom odgoju i obrazovanju. Unaprijeđena podrška inkluzivnom odgoju i obrazovanju.

SMJERNICA 4: Individualizirati ishode učenja u inkluzivnom odgoju i obrazovanju

Osnovna karakteristika ishoda učenja u kontekstu inkluzivnog odgoja i obrazovanja jeste fleksibilnost, odnosno prilagodljivost svakom djetetu/učeniku, bez obzira na kojem je nivou odgoja i obrazovanja, u odnosu na njegove potencijale, sposobnosti, potrebe i interese. **Kao takvi, ishodi učenja trebaju biti definirani za sve nivoe obrazovanja, nezavisno od nastavnih planova i programa, odnosno očekivanih kompetencijskih područja**, uzimajući u obzir daje fokus inkluzivnog odgoja i obrazovanja učešće djeteta/učenika u procesu razvoja kompetencija, a ne očekivana kompetencijau odnosu na nastavni plan i program na određenom nivou obrazovanja.

U okviru ove smjernice bit će prikazani primjeri **ishoda učenja i očekivane izvedbe**. Prikazani primjeri ishoda učenja primjenjivi su na svim nivoima obrazovanja, nezavisno od nastavnih planova i programa i očekivanih kompetencija na određenom nivou obrazovanja.

Ishodi učenja u predloženom primjeru podijeljeni su u tri područja: **kognitivno, psihomotoričko i afektivno područje**. Svako navedeno područje ima nekoliko mogućih ishoda od kojih dijete/učenik može postići samo jedan u najnižem nivou očekivane izvedbe, nezavisno o nivou obrazovanja. Ovakav pristup osnova je inkluzivnog odgoja i obrazovanja jer je usmjeren na **prilagođavanje odgojno-obrazovnog procesa djetetovim/učeničkim potencijalima, sposobnostima, potrebama i interesima i ne zahtijeva od djeteta/učenika da se prilagodi odgojno-obrazovnom procesu izvan svojih sposobnosti**. Konačni cilj nije izjednačavanje učenika po nivou ishoda već omogućavanje učešća u kontinuitetu odgojno-obrazovnog procesa.

Šta se konkretno očekuje od učenika kada su u pitanju nastavne jedinice?

1. U kognitivnom području

ISHODI UČENJA	OČEKIVANA IZVEDBA (dijete/učenik će moći):
<u>Pamćenje</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. zapamtiti, imenovati, označiti, obilježiti, prepričati, sastaviti popis, opisati, ponoviti 2. pažljivo slušati dok traju usmjerene aktivnosti 3. prilikom analize sadržaja reagirati na neke pojmove u kontekstu aktivnosti 4. sastaviti popis glavnih događaja 5. prepričati priču uz vlastitu izmjenu završnog dijela
<u>Razumijevanje</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. sažeti, objasniti, raspraviti, navesti primjere, prepoznati, predvidjeti 2. prepoznati početak i kraj aktivnosti na osnovu pravila postavljenih od strane grupe 3. predvidjeti naredni događaj na osnovu postavljenih kriterija 4. sažeti priču u pet rečenica
<u>Primjena</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. izraditi, izvesti, protumačiti, izložiti, prikazati 2. u skladu sa sposobnostima prikazivati vlastito tumačenje dijelova koji se odnose na sadržaj 3. izvesti zaključak na osnovu primjene teoreme 4. izraditi nacrt prijedloga u odnosu na ponuđeni sadržaj
<u>Analiza</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. razlučiti, usporediti, zaključiti 2. uočiti uzročno-posljedične veze u odnosu na aktivnosti koje prikazuje kroz vlastito tumačenje 3. uporediti dva događaja u cilju izdvajanja razlika 4. izdvojiti karakteristike posmatranog objekta
<u>Prosuđivanje</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. izabrati, rangirati, vrednovati, odrediti prioritet, predvidjeti, zastupati 2. dijeliti sa grupom ideju u kontekstu aktivnosti 3. rangirati korake po važnosti u postupku rješavanja zadatog problema 4. izabrati najvažniji kriterij za postizanje najboljeg rezultata
<u>Sinteza</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. kombinirati, kreirati, povezati, planirati 2. primijeniti maštu u rješavanju problema predlaganjem novog pristupa u kontekstu aktivnosti 3. kreirati novi proizvod na osnovu kombinacije dva i više korištena proizvoda 4. napraviti plan realizacije projekta

2. U psihomotoričkom području

ISHODI UČENJA	OČEKIVANA IZVEDBA (dijete/učenik će moći):
<u>Imitacija</u>	<ol style="list-style-type: none">1. pratiti i ponavljati operaciju koju neko pokazuje2. upotrebljavati materijal u cilju izrade vlastitog proizvoda u kontekstu ili van konteksta aktivnosti3. prikazati izgled objekta svojim tijelom4. upotrebljavati alat u skladu sa pokazanim
<u>Manipulacija</u>	<ol style="list-style-type: none">1. izvoditi operacije uz instrukcije voditelja2. koristiti materijal u kontekstu ili van konteksta aktivnosti3. graditi objekat uz jasna uputstva i vođenje vršnjaka4. sjeći materijal uz nadzor nastavnika
<u>Precizacija</u>	<ol style="list-style-type: none">1. precizno izvoditi operacije2. upotrebljavati smislenu materijal u skladu sa uputama ili vlastitim idejama3. demonstrirati tačan put stvaranja proizvoda4. samostalno graditi objekat vođen vlastitim idejama
<u>Artikulacija</u>	<ol style="list-style-type: none">1. koordinirati više operacija uz primjenu dvije ili više vještina2. uključiti se u proces opisivanja nastalog proizvoda nakon uputa za rad ili u skladu sa vlastitim idejama3. reorganizirati proces stvaranja proizvoda u cilju njegovog poboljšanja4. ponuditi prijedlog popravke proizvoda uz prethodnu analizu procesa
<u>Naturalizacija</u>	<ol style="list-style-type: none">1. istovremeno izvršavati više operacija s lakoćom2. započeti i završiti zadane aktivnosti u skladu sa uputama ili vlastitim idejama3. proizvesti objekat uz prethodno dizajniranje nacrtu na osnovu vlastite ideje4. urediti materijal nakon analize grešaka koje se pojavljuju u procesu rada

3. U afektivnom području

ISHODI UČENJA	OČEKIVANA IZVEDBA (dijete/učenik će moći):
<u>Prihvatanje</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. pitati, slijediti, odgovoriti, koristiti 2. prihvatati boravak u odgojno-obrazovnoj ustanovi u kojoj se odvija usmjerena aktivnost ili vještine 3. prihvatati boravak u grupi u kojoj se odvija usmjerena aktivnost ili vještine 4. prihvatati individualan rad tokom trajanja usmjerenih aktivnosti ili vještina 5. slušati temu koja se realizira bez aktivnog učešća 6. prepoznati početak i kraj aktivnosti na osnovu pravila postavljenih od strane grupe
<u>Reagirane</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. pomoći, sastaviti, prilagoditi se, raspraviti, izvijestiti, odgovoriti, izraditi 2. reagirati verbalno ili neverbalno na individualni poticaj u kontekstu ili izvan konteksta aktivnosti 3. pomoći vršnjaku u realizaciji aktivnosti 4. izvijestiti o emocijama koje se javljaju u situacijama frustracije
<u>Kritičko vrednovanje</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. objasniti, uključiti, opravdati, prosuditi, predložiti, proučiti, odabrati 2. samostalno odabrati aktivnosti ukontekstu ili van konteksta aktivnosti 3. prilikom provedbe aktivnosti birati vršnjaka za zajednički rad uz nadzor voditelja aktivnosti 4. prilikom provedbe aktivnosti ne odbijati vršnjaka za zajednički rad dodijeljenog od strane voditelja aktivnosti
<u>Organiziranje</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. mijenjati, urediti, kombinirati, dopuniti, staviti u odnos, generalizirati, poštivati rokove 2. razvrstavati udžbenike i ostali materijal potreban za rad u usmjerenim aktivnostima 3. završavati zadatke u skladu sa zadatim rokovima 4. generalizirati na osnovu dokaza
<u>Vrijednosno prosuđivanje</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. vrednovati, koristiti, predložiti, prepraviti, unaprijediti, pomoći 2. samostalno inicirati aktivnosti socijalno prihvatljive i grupi 3. davati ideje za aktivnosti koje doprinose socijalizaciji 4. prihvatati aktivnosti socijalno prihvatljive i grupi

Na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na nastavni plan i program i očekivane kompetencije, u inkluzivnom odgoju i obrazovanju za učenika se određuje najmanje jedan od gore navedenih ishoda uz izražene kompetencije (očekivana izvedba – dijete/učenik će moći).

Kao što je vidljivo iz navedenog primjera, kompetencije su definirane na vrlo širokoj skali izvedbe i samim tim su primjenjive za svako dijete/učenika, bez obzira na različitosti.

Ovakvom individualizacijom ishoda učenja omogućava se učešće svakog djeteta/učenika. Fokus se premješta sa sadržaja i ishoda na odgojno-obrazovni proces i postižu se ciljevi inkluzivnog odgoja i obrazovanja koji omogućavaju konačno praćenje i vrednovanje u skladu s djetetovim/učeničkim sposobnostima, potrebama i interesima, poštujući različitosti.

3. ZAKLJUČAK

Odgojno-obrazovni sistemi u Bosni i Hercegovini suočeni su sa brojnim izazovima kada se govori o inkluzivnosti s obzirom na to da postoji neujednačenost razumijevanja pojma *inkluzivni odgoj i obrazovanje* kako na nivou zakonskih i podzakonskih akata, tako i na nivou praksi. Međusektorska saradnja u području inkluzije nije na zadovoljavajućem nivou, ali i saradnja odgojno-obrazovnih ustanova po pitanju razmjene znanja nije zaživjela u dovoljnoj mjeri. Također, uvezanost svih aktera i partnerstvo s djecom/učenicima i njihovim porodicama ne funkcioniše u potpunosti, što rezultira parcijalnom podrškom i nedovoljno iskorištenim postojećim resursima. Iako u Bosni i Hercegovini postoji jasna opredjeljenost za razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja, realizacija još uvijek dominantno zavisi od pojedinaca unutar sistema, te sporadičnih, međusektorski nekoordiniranih inicijativa, zbog čega su promjene usporene i nejednake.

Iz prikazane analize propisa i sadržaja dobivenih u intervjuima sa fokus grupama jasno su vidljive potrebe za ulaganjem daljih napora u razvoj inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Provođenjem smjernica navedenih u ovom Dokumentu omogućit će se promjena paradigme i pristupa djeci/učenicima od trenutno dominantne kategorizacije koja odvaja različite grupe djece/učenika prema inkluzivnom pristupu koji u potpunosti uvažava različitosti, ne kategorizira i ne određuje uspjeh na temelju različitih sposobnosti, potreba i interesa. Inkluzivni odgoj i obrazovanje, koji će se provoditi u skladu s predloženim Smjernicama, omogućit će uspjeh svakom djetetu/učeniku, ali i ono što je daleko važnije – omogućit će učešće u skladu sa sposobnostima, potrebama i interesima.

Promjene koje se sugeriraju na nivou zakonskih i podzakonskih akata formalizirat će inkluzivni odgoj i obrazovanje, pojasniti njegovo značenje i omogućiti razvoj mehanizama koji osiguravaju adekvatnu podršku svakom učeniku. S druge strane, promjene na nivou prakse dovest će do konkretnog uticaja na povećanje kvaliteta uključenosti djece/učenika i omogućiti svakom od njih potpuno učešće, razvoj punog potencijala i prohodnost kroz odgojno-obrazovni sistem s konkretnim ishodima, odnosno funkcionalnim znanjem koje će biti upotrebljivo kroz cijeli život pojedinca.

Inkluzivni odgoj i obrazovanje zahtijeva koordinirano djelovanje svih aktera, od donositelja odluka dosvih uključenih u primjenu inkluzivnog odgoja i obrazovanja u BiH. Koordinirano djelovanje u području inkluzivnog odgoja i obrazovanja podrazumijeva korištenje svih raspoloživih resursa s razumijevanjem i isključivo u interesu djeteta/učenika. Smjernice su namijenjene upravo kontinuiranom razvoju inkluzivnog odgoja i obrazovanja koje se neće temeljiti na razvrstavanju u kategorije, već na jednakim prilikama za razvoj i korištenje vlastitih potencijala. Individualizacija u odnosu na dijete/učenika predstavlja imperativ kvalitetnog odgoja i obrazovanja - inkluzivnog odgoja i obrazovanja. Samo uvažavajući svako dijete/učenika (bez obzira na različitost) odgojno-obrazovni sistem ispunjava svoju temeljnu svrhu.

4. LITERATURA

1. Booth, T. i Ainscow. M. (2008)*Indeks inkluzivnosti: promicanje učenja i sudjelovanja u školama*, Zenica: Pedagoški zavod Zenica.
2. Cerić, H. (2004) *Definiranje inkluzivnog obrazovanja*, Naša škola, god.L, br. 29, Sarajevo
3. Evropska agencija za posebne potrebe i inkluzivno obrazovanje (2018.) *Dokaz o vezi između inkluzivnog obrazovanja i socijalne inkluzije: Konačni sažeti izveštaj*. (S. Symeonidou, ured.). Odense, Danska.
4. *Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama* (1950)https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf
5. European Agency for Development in Special Needs Education (2012) *Profile of Inclusive Teachers*, Odense, Denmark: European Agency for Development in Special Needs Education.
6. Farkas, E. (2014)*Konceptualizovanje inkluzivnog obrazovanja i njegovo kontekstualizovanje u okviru Misije UNICEF-a*, UNICEF.
7. *The 2030 Agenda in Action – What does it mean?*<https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/sustainable-development-goals/the-2030-agenda-in-action--what-does-it-mean-.html>
8. *Ciljevi održivog razvoja*
https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/sustainabledevelopment-goals.html
9. Kafedžić, L. (2015)*Stručno usavršavanje nastavnika za odgojno-obrazovni rad u inkluzivnim odjeljenjima*, u Publikaciji stručnih radova i izlaganja sa stručnog simpozijuma: *Unapređenje obrazovnog sistema u oblasti primjene inkluzivnih principa podučavanja*; Sarajevo: Save the Children
10. *Konvencija o pravima djeteta* (1989)
https://www.unicef.hr/wpcontent/uploads/2017/05/Konvencija_20o_20pravima_20djeteta_full.pdf
11. MyRight - Empowers people with disabilities (2019) *Kvalitetno inkluzivno obrazovanje sada!*, Sarajevo: MyRight - Empowers people with disabilities,
http://www.myright.ba/uimages/Opsti20komentar20br20420na20clan202420Konvencije20o20pravima20osoba20s20invaliditetom20UN_april_2019.pdf
12. Lasić, K. (2015) *Uloge nastavnika u tradicionalnoj i kvalitetnoj školi*, Putokazi, III. (2) 101-110.
http://putokazi.eu/?page_id=240
13. Ministarstvo civilnih poslova (2019) *Preporuke za inkluzivni odgoj i obrazovanje u Bosni i Hercegovini*
<http://mcp.gov.ba/Content/Read/obrazovanjepo%C4%8Detna?lang=hr#displayed>
14. Nevladina organizacija „Snažniji glas za djecu“ (2018) *Alternativni izvještaj o stanju prava djeteta u Bosni i Hercegovini 2011 – 2018*.
<http://snaznijiglaszadjecu.org/wp-content/uploads/2019/07/Alternativni-izvjestaj-BH-2018.pdf>
15. Udruženje „DUGA“, Jurčić, M, Kuštrić, M. i Munjiza, S. (n.d.) *Smjernice za primjenu inkluzivnih praksi u nastavi*, Sarajevo: Udruženje „Društvo ujedinjenih građanskih akcija“
16. *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima* (1948)http://www.arhivsa.ba/wordpress/?page_id=327
17. *Ustav Bosne i Hercegovine*
http://www.ccbh.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf

5. PRILOZI

PRILOG 1 – SMJERNICE ZA ANALIZU PROPISA

Analiza treba obuhvatiti sljedeće:

1. okvirne zakone na nivou BiH iz oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja
2. zakone i pravilnike iz oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja na nivou Brčko distrikta
3. zakone i pravilnik iz oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja na nivou Republike Srpske
4. kantonalne zakone i pravilnike iz oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja
5. strategije iz oblasti predškolskog, osnovnog i srednjeg obrazovanja na nivou entiteta i kantona (gdje i koje postoje).

Struktura analize propisa

1. Postoji li definicija inkluzije u analiziranom dokumentu (navesti u kojem članu propisa i koja je definicija)?
2. Postoje li navedene kategorije djece prema vrsti i stepenu teškoća/invaliditeta, prema pripadnosti nacionalnim manjinama ili po nekoj drugoj osnovi (navesti u kojem članu propisa se navode kategorije i koje kategorije se navode)? Dijele li se djeca prema pripadnosti u različite grupe ili se dijele prema terminu „različitošć“, bez obzira po kojoj osnovi?
3. Postoje li u analiziranom propisu definirani resursi potrebni za provođenje inkluzivnog odgoja i obrazovanja ili važnost razvoja resursa (usluga) koji bi omogućili inkluzivni odgoj i obrazovanje (navesti u kojem članu propisa i sadržaj člana)?
4. Jesu li planovi i programi koji su opisani u propisu definirani kao fleksibilni u odnosu na različite sposobnosti, potrebe i interese djeteta ili se opisuju isključivo u odnosu na pojedine kategorije djece (navesti u kojem članu i kojim sadržajem argumentirate nalaz)?
5. Postoji li uključenost roditelja/porodice i zajednice u predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje u smislu planiranja, aktivnog učešća u provedbi nastavnog plana i programa, partnerstva, detekcije resursa u zajednici i detekcije resursa za podršku u porodici (navesti kojim članovima propisa i kojim sadržajem tih članova argumentirate nalaz)?
6. Postoji li uvezanost analiziranog propisa s drugim sektorima i propisima? Navesti članove propisa i sadržaj kojim argumentiramo uvezanost ili navesti opisno argumente ukoliko nema uvezanosti s drugim sektorima (socijalna i zdravstvena zaštita) i propisima (npr. Zakon o zabrani diskriminacije, UN Konvencije).
7. Postoji li na nivou propisa (pravilnika) definiran mehanizam razmjene znanja s drugim odgojno-obrazovnim ustanovama u području inkluzivne prakse? Navesti članove propisa i sadržaj koji argumentira postojanje mehanizma ili opisno argumentirati izostanak mehanizma (npr. Pravilnikom o odgoju i obrazovanju ne navodi se mehanizam razmjene znanja i dobrih praksi s drugim odgojno-obrazovnim ustanovama, niti se propisuje obaveza donošenja pisanih mehanizama...).
8. Postoji li obaveza kontinuiranog usavršavanja uposlenika odgojno-obrazovnih ustanova, te posebno, postoji li obaveza stručnog usavršavanja uposlenika u području inkluzije? Navesti član propisa i sadržaj iz kojeg je vidljiva propisana obaveza stručnog usavršavanja generalno i stručnog usavršavanja u području inkluzije.

9. Postoji li propisana obaveza multisektorske saradnje ukoliko je djetetu potrebna podrška iz više resora (npr. socijalne i zdravstvene zaštite uz resor obrazovanja)? Navesti član propisa koji propisuje obavezu multisektorske saradnje i sadržaj navedenog člana kojim se argumentira navedeno. Ukoliko izostaje propisana obaveza potrebno je opisno argumentirati izostanak ovog sadržaja.
10. Postoji li propisana obaveza saradnje u tranzicijskim periodima (npr. iz predškolskog obrazovanja u osnovnu školu)? Ukoliko postoji, navesti članove popisa i sadržaj tih članova kojima se argumentira, a ukoliko nema propisane obaveze potrebno je ukratko opisno argumentirati.
11. Postoji li u propisu definirana obaveza budžetiranja aktivnosti koje imaju za cilj razvoj inkluzije? Ukoliko postoji, navesti članove propisa i sadržaj tih članova kao argumente, a ukoliko izostaje, potrebno je ukratko opisno argumentirati izostanak obaveze.

Nakon što se navedu sve činjenice, potkrijepljene članovima i njihovim sadržajem propisa koji se analizira, potrebno je ukratko, u vidu zaključka, dati osvrt na analizirani propis, sumirajući nedostatke u odnosu na inkluzivnu praksu.

Sadržaj analize propisa:

1. puni naziv propisa
2. izvor u kojem je propis objavljen (npr. „Službene novine FBiH“ broj: 82/2013)
3. analiza kroz gore navedenih 10 pitanja
4. zaključak o propisu u kontekstu inkluzije
5. preporuke za unapređenje propisa.

PITANJA ZA POLUSTRUKTURIRANI INTERVJU

1. U kojoj mjeri su akteri uključeni u izradu zakonskih i podzakonskih akata educirani o inkluziji?
2. Postoji li propisani nivo kompetencija iz područja inkluzije za članove radne grupe uključene u izradu pravnih propisa?
3. Koje je mjere potrebno preduzeti kako bi izrada i donošenje akata bila u skladu s inkluzivnim načelima, odnosno kako bi propisana praksa bila u skladu sa sposobnostima, potrebama i interesima svakog djeteta?
4. U kojoj su mjeri akteri iz sektora odgoja i obrazovanja upoznati sa zakonskim propisima drugih sektora ili drugim zakonima, kao npr. sa Zakonom o zabrani diskriminacije i sl?
5. U kojoj su mjeri praktičari u odgojno-obrazovnim ustanovama upoznati s inkluzivnom praksom?
6. Postoje li propisani programi stručnog usavršavanja u području inkluzije za uposlenike u odgojno-obrazovnim ustanovama?
7. Postoji li multidisciplinarni pristup u planiranju i provedbi odgojno-obrazovnog procesa?
8. Na koji način odgojno-obrazovne ustanove uključuju roditelje u inkluzivni odgoj i obrazovanje?
9. U kojoj mjeri odgojno-obrazovne ustanove koriste vanjske stručne i materijalne resurse kod planiranja i provedbe inkluzivne prakse?
10. Postoji li na nivou obrazovnog sektora saradnja kod prelaza s različitih nivoa obrazovanja (npr. predškolsko— osnovnoškolsko; razredna— predmetna nastava; osnovno— srednje obrazovanje)? Jesu li to sistemski propisane saradnje ili zavise od entuzijazma stručnjaka u pojedinim odgojno-obrazovnim ustanovama?
11. U kojoj mjeri su planovi i programi diferencirani u odnosu na različite potrebe, sposobnosti i interese učenika?
12. U kojoj mjeri su učenici aktivni kreatori odgojno-obrazovnog procesa?
 - a. Učestvuju li učenici u kreiranju nastavnog plana i programa? Kako?
 - b. Mogu li učenici učestvovati u planiranju metoda i tehnika prezentacije nastavnih sadržaja? Kako?
 - c. Jesu li učenici uključeni u planiranje provjere znanja i na koji način?
 - d. Učestvuju li učenici u praćenju i vrednovanju i na koji način?
13. U kojoj mjeri je inkluzivna praksa zastupljena u budžetu?
14. Šta škola treba imati od materijalnih i ljudskih resursa za uspješno provođenje inkluzivne prakse?
15. Navedite i opišite primjer loše prakse u kontekstu inkluzije.
16. Navedite i opišite primjer dobre inkluzivne prakse.

AGENCIJA ZA PREDŠKOLSKO,
OSNOVNO I SREDNJE OBRAZOVANJE

Izdavač:

Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje

Za izdavača:

Maja Stojkić, direktorica Agencije za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje

Lektura:

Indira Buljubašić

DTP:

APOSO